

Sausio 13-osios naratyvų įtampos ir problemos: nuo teisinio revanšo iki laisvės realizacijos*

Sigita Černevičiūtė

Humanitarinių mokslų daktarė

Mokslo darbuotoja

Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės institutas

El. paštas: sigita.cerneviciute@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4409-4961>

Salomėja Zaksaitė

Socialinių mokslų daktarė

Vyresnioji mokslo darbuotoja

Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės institutas

El. paštas: salomeja.zaksaitė@teise.org

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6000-7007>

Santrauka. 1991 m. sausio 13-osios įvykiai ir jų pagrindu atsiradusios dvi baudžiamosios bylos yra, viena vertus, plačiai nušviečiami nacionalinėje žiniasklaidoje, tačiau, antra vertus, labai trūksta analitinio (skirtingas perspektyvas apimančio) požiūrio į įvykius, bylas ir problemas apskritai. Buvimas jautria, masiškai sensualizuota bei „įvaizduotinta“ tema yra apgaulingas: atrodo, jog apie tai labai plačiai kalbama, tačiau ekspertinio žinojimo stingama. Galima pažymėti, kad Sausio 13-osios bylai ir įvykiams atvaizduoti būdingas patriotinis krepšinio sirgalių diskursas: jei žaidžia svetimi (šiuo atveju – komunistai), tai reikia šaukti, trypti, rėkti – daryti viską, kad jie būtų bjaurūs, nes tada mūsiškiai (t. y. patriotai, gynę tėvynės laisvę) tampa gražūs. Atitinkamai pilietinis suvokimas tampa juodas ir baltas, vienpusis, paviršutiniškas. Šis straipsnis yra vienas iš nedaugelio mėginimų kontekstualizuoti aptartą problematiką, pateikti argumentuotą požiūrį į nagrinėjamus klausimus. Straipsnį sudaro penkios dalys: pirmojoje gvildinama politinio nusikaltimo koncepcija; antrojoje pristatomos sankirtos ir sąryšiai tarp teisės ir kriminologijos; trečiojoje pateikiamos dvi priešinguose poliuose atsidūrusios Sausio 13-osios įvykių versijos ir iškeliama sąvokų valdymo problematika; ketvirtojoje aptariama propagandinių vaizdinių raiška; penktojoje apžvelgiamas viktimologinių Sausio 13-osios įvykių aspektų atspindėjimas viešajame diskurse.

Reikšminiai žodžiai: Sausio 13-oji, politinis nusikaltimas, naratyvų konstravimas.

* Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo tyrimų projektą „Sausio 13-osios byla ir įvykiai: teisinis, kriminologinis ir istorinis tyrimas“ (Nr. S-LIP-20-14) pagal Lietuvos mokslo tarybos Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 m. programą.

Tensions and Problems of January 13 Narratives: From Legal Revenge to the Realization of Freedom

Summary. The events of 13 January 1991 and the two criminal cases that resulted from them are, on the one hand, widely covered by the national media; however, on the other hand, there is a serious lack of an analytical approach (combining different perspectives) to the events, the cases, and the problems in general. Being a sensitive, mass-sensationalized topic is deceptive: it seems to be widely discussed, yet expert knowledge is lacking. It is noteworthy that the portrayal of the January 13th case and events is characterized by the patriotic discourse of basketball fans: if foreigners (in this case, communists) are playing, one should shout, trample, and scream – one should do everything to make ‘them’ appear unattractive – because then our own (i.e., the patriots who defended the freedom of the homeland) will, by default, seem admirable. Accordingly, the civic perception becomes black-and-white, one-sided, and superficial. This article is one of the few attempts to contextualize the issues discussed and to provide an argumentative approach to the matters at stake. The article consists of five parts: the first section explores the concept of political crime; the second presents the intersections and connections between law and criminology; the third discusses two opposing narratives of the events of January 13 and the issue of concept management; the fourth examines the expression of propagandistic imagery; and the fifth part reviews how victimological aspects of the January 13 events are reflected in the public discourse.

Keywords: January 13, political crime, construction of narratives.

Įvadas

*Karas vyksta ne tarp kokių nors ten viršininkų ar valstybių.
Iš tikrųjų varžybos ir karas yra tarp žmoniškumo ir nežmoniškumo.¹*

Lietuvos istorijoje gausu įvykių, datų ir objektų, atliekančių integruojantį tautinio identiteto ir kolektyvinės atminties sutelkimo vaidmenį. Remiantis 2006 m. daryto tyrimo duomenimis, lietuvių kolektyvinės atminties raidą ypač stipriai veikia Lietuvos nepriklausomybės praradimo ir atkūrimo įvykių patirtis bei pati nepriklausomybė kaip vertybė, daranti įtaką tiek lietuvių tapatybei, tiek dabarties refleksijai². Minėtame tyrime žmonėms buvo užduodamas klausimas „Kurie dalykai, atspindintys Lietuvos istoriją, Jūsų nuomone, svarbiausi, juos reikia labiausiai vertinti, gerbti, saugoti?“ Šalia Gedimino pilies (58 %) ir Trakų pilies (47 %) nepriklausomybės atkūrimo įvykių simbolį – Sausio 13-ąją – pažymėjo kaip labiausiai vertintiną net 39 % gyventojų³. Taigi Sausio 13-osios tapimas nepriklausomybės simboliu šią temą paverčia itin jautriu, beveik neliečiamu ir sakraliu dalyku. Ši įžvalga, viena vertus, nuteikia pakylėtai, tačiau antra vertus, kelia nemenkų iššūkių, nes tokiai „įsakralintai“, „įvaizduotintai“ ir „įsimbolintai“ temai nėra lengva tapti nešališku ir kunkuliuojančiomis emocijomis neapkrautu mokslinio pažinimo objektu⁴.

Šiuo straipsniu siekiama išryškinti 1991 m. sausio 13-osios įvykių naratyvų įtampas ir problemas ieškant priešingų naratyvų atspindžių istoriniuose, teisiniuose ir kriminolo-

¹ V. Landsbergis, 2023.

² I. Šutinienė, 2008, p. 40.

³ Teigiamų atsakymų procentas yra didesnis nei 100 %, nes žmonės galėjo pažymėti 5 atsakymus. I. Šutinienė, 2008, p. 47–48.

⁴ Džiazuojanti istorija, 2021.

giniuose šaltiniuose: periodikoje, įstatymuose ir teismų praktikoje, mokslinėje literatūroje, amžininkų atsiminimuose ir kalbose.

Šaltiniai. Viešojo diskurso tyrimui pasirinkti vieni didžiausių to meto Lietuvos dienraščiai „Lietuvos aidas“ (santykinais palaikantis dešiniuosius) ir „Lietuvos rytas“ (santykinais palaikantis kairiuosius)⁵. Lietuvoje žiniasklaida, ypač pirmaisiais nepriklausomybės dešimtmečiais, turėjo vieną aukščiausių gyventojų pasitikėjimo reitingų⁶, o tai suponuoja ir jos galią paveikti savo auditoriją. Tyrimui buvo svarbūs ir Sausio 13-osios bylų teismų sprendimai⁷, padėję nustatyti priešingų naratyvų atitiktį ar neatitiktį faktinei tikrovei.

Siekiant atskleisti nacionalistinio ir komunistinio naratyvų formavimosi problemas politiniame diskurse, analizuoti to meto Lietuvos⁸ ir Sovietų Sąjungos⁹ politikų ir kitų amžininkų atsiminimai bei jų kalbos. Svarbu atkreipti dėmesį į šių prisiminimų sukūrimo aplinkybes, publikavimo metus. Darant prielaidą, kad daugelis prisiminimų buvo tikslinčiai publikuoti norint paaiškinti „savas“ įvykių versijas, jie vertinti kritiškai. Atsižvelgta ir į jų parašymo bei publikavimo metus: kuo vėliau jie buvo sukurti, tuo sunkiau atkurti autentiškus prisiminimus, rekonstruoti tų metų įvykius, tokiu atveju veikiau pasireiškia apmąstyta, kolektyvinės atminties paveikta, „padiktuota“ pozicija.

Visuose šiuose šaltiniuose galima ieškoti socialinės tikrovės konstruktų ir kelti klausimus apie tai, kiek tekstai atspindi tikrovę, kiek ją iškreipia; kiek jie prisideda prie dviejų disonuojančių nacionalistinio ir komunistinio naratyvų formavimo(si) ir kokias daugiaprasmes 1991 m. Sausio 13-osios įvykių problemas ir įtampas aprėpia.

Istoriografija. Lietuvoje Sausio 13-osios įvykiai akademiniame diskurse vis dar nėra sulaukę išsamių, kritine istoriografijos ir šaltinių analize paremtų mokslinių darbų sintezių. Dažniausiai šie įvykiai Sąjūdžio tyrimų kontekste kronikiniu būdu aptariami

⁵ „Lietuvos aidas“ pirmasis numeris 1990 m. gegužės 8 d. išėjo kaip Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Ministrų Tarybos oficiozas, didžiausią sklaidą buvo pasiekęs pirmajame nepriklausomybės dešimtmetyje, pavyzdžiui, 1992 m. jo tiražas siekė 103 tūkstančius egzempliorių. To meto parlamentą dažnai kritikavęs „Lietuvos rytas“ (iki tol „Komjaunimo tiesa“), nauju pavadinimu pradėtas leisti 1990 m. milžinišku 523 tūkst. egzempliorių tiražu, vėliau jis sumažėjo: 1993 m. iki 117 200 egzempliorių, 1997 – iki 70 tūkst./140 tūkst. egzempliorių. „Lietuvos aidas“, „Lietuvos rytas“, in: *Žurnalistikos enciklopedija*, 1997, p. 281, 293.

⁶ Pirmaisiais nepriklausomybės metais iki 80 % Lietuvos gyventojų pasitikėjo visuomenės informavimo priemonėmis – tai buvo vienas aukščiausių žiniasklaidos vertinimo rodiklių Europoje. Šis pasitikėjimas siejamas su tuo, kad žiniasklaida pradėjo viešinti anksčiau cenzūruotas valstybės socialines ir politines problemas, kurios sovietmečiu buvo nutylimos dėl ideologinės kontrolės. R. Sakadolskis, 2007, p. 42.

⁷ Vilniaus apygardos teismo 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojame byloje Nr. 1-2/1999 m., in: <http://www.infolex.lt/tp/186502>; 2008 02 19. Europos Žmogaus Teisių Teismo antrojo skyriaus 2008 m. vasario 19 d. sprendimas. Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą (Pareiškimų Nr. 74357/01, 26764/02 ir 27434/02) sprendimas; Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis baudžiamojame byloje Nr. 1–11–655/2019.

⁸ V. Landsbergis, 1997; 2012, 2018; K. Prunskienė, 1991; M. Misiukonis, 2018; V. Terleckas, 2024, 2021 m. sausio 26 d. interviu, autorė – M. Kareniauskaitė.

⁹ M. Gorbačiovas, 2013, „Iš A. Černiajaveo dienoraščio. 1991 m. sausio 13 d., sekmadienis“, in: *Slapti Gorbačiovo archyvai*, 2012, M. Gorbachev, W. Taubman, G. Shriver, 2019, taip pat šio naratyvo propagandinę užduotį atlikęs Aleksandro Nevzorovo filmas (НАШИ, 1991) bei istoriko Pavelo Stroilovo surinkti ir M. Gorbačiovo fonde saugomi dokumentai, kurių kopijos slapta nugabentos į Didžiąją Britaniją atskleidžia ir Sausio 13-osios įvykių vertinimus M. Gorbačiovo aplinkoje. *Slapti Gorbačiovo archyvai*, 2012.

kolektyviniuose mokslininkų ir įvykių amžininkų darbuose¹⁰, Lietuvos valstybės atkūrimą analizuojančiuose darbuose¹¹ užsimenant apie Sausio 13-osios bylos užuomazgas ir 1991 m. apklaustus sovietinių karininkų organizacijos „Ščit“ ekspertus. Tiesiogiai Sausio 13-osios įvykiai analizuoti keliuose straipsnių rinkiniuose dėmesį sutelkiant į agresijos prieš Lietuvą 1991 m. sausį tarptautinius teisinius aspektus ar jos memorialinį įprasminimą¹² bei apmąstant visuomenėje gyvų Sausio 13-osios įvykių istorinę atmintį, o kartu ir jų reikšmę bei prasmę susiejus su dabartimi¹³.

Sausio 13-osios bylą¹⁴, ypač antrosios bylos, analizę ir nusikaltimų žmoniškumui bei karo nusikaltimų refleksiją padeda atlikti teisinė literatūra, kurioje nebūtinai tiesiogiai, tačiau dažnai kontekstiškai paminima ir Sausio 13-osios bylos problematika¹⁵.

Tyrimui labai pravertė moksliniai darbai, konkrečiai analizavę skirtingų laikotarpių periodikos diskursus, kuriuose Sausio 13-osios įvykių vertinimas išskirtas tiesiogiai (pvz., 2014–2016 m. Lietuvos spaudoje lietuvių ir rusų kalba)¹⁶, ar bendrų lietuviškosios tapatybės naratyvų formavimo tendencijų kontekste¹⁷.

Taigi istoriografijoje, kurioje buvo fragmentiškai analizuojami 1991 m. sausio 13-osios įvykiai, dažniausiai kronikiniu būdu atpasakojama, kas ir kada įvyko, publikuojami amžininkų prisiminimai ar tam tikros dabarties refleksijos, siekiama „atskleisti tiesą“ ar įvardyti, kas nusikaltėlis ar kas auka, tačiau retai mėginama aptarti galimus skirtingus požiūrio į įvykius taškus, reflektuoti skirtingų naratyvų variacijas ir jų prasmes.

Straipsnį sudaro penkios dalys: pirmojoje gvildenama politinio nusikaltimo koncepcija; antrojoje pristatomos sankirtos ir sąryšiai tarp teisės ir kriminologijos; trečiojoje pateikiamos dvi priešinguose poliuose atsidūrusios Sausio 13-osios įvykių versijos ir iškeliami sąvokų valdymo problematika; ketvirtojoje aptariama propagandinių vaizdinių raiška; penktojoje apžvelgiamas viktimologinių Sausio 13-osios įvykių aspektų atspindėjimas viešajame diskurse.

1. Politinio nusikaltimo koncepcija

Prancūzų istorikas Pierre’as Nora teigė, kad mūsų praeities pažinimas labiau priklauso ne nuo empirinio jos suvokimo, o nuo to, kaip mes ją suvokiame per dabarties prizmę. Jis nesiekė nustatyti, kuris požiūris į atmintį teisingas, ar paneigti mitus. Vietoj to jis analizavo, kaip skirtingi naratyvai perimami ir transformuojami. Pasitelkdamas „atminties vietas“ (pranc. *lieu de memoire*) konceptą jis teigė, kad skirtingos kartos perteikia

¹⁰ *Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991, 2010; 1991 metų sausio mėnesio ir vėlesnių įvykių kronika, 2002.*

¹¹ *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais, 2000.*

¹² *1991 metų Sausio 13-oji Lietuvoje naujausių mokslinių tyrimų kontekste: mokslinių straipsnių rinkinys.* Sud. L. Truska, A. Ragauskas, Vilnius, 2006.

¹³ *Sausio 13-oji: tarp atminties ir istorijos, 2021.*

¹⁴ V. Bytautaitė, 2016, p. 17–20.

¹⁵ J. Žilinskas, T. Morozovas, 2016; J. Žilinskas, 2003; G. Juodkaitė-Granskienė, T. Versekėnas, S. Melničenko, 2024.

¹⁶ A. Marcinkevičius, 2018, p. 45–100.

¹⁷ N. Klumbytė, 2000, p. 51–61.

kultūrinius mitus taip, kad juose atsispindėtų jų pačių siekiai ir troškimai. „Atminties vietos“ išlieka, jei netampa statiškais simboliais, o pačios įtraukia daugiaprasmes reikšmes¹⁸. Mūsų tyrimo atveju galima manyti, kad 1991 m. sausio 13-osios įvykiai jau tapo Lietuvos istorijos „atminties vieta“, kurioje disonuoja du priešingi naratyvai – *nacionalistinis* ir *komunistinis*. Pirmasis – *nacionalistinis* – naratyvas sietinas su tautine emancipacija ir nacijos idėja, o antrasis – *marksistinis (komunistinis)* – naratyvas susijęs su socialine emancipacija bei klasės idėja¹⁹. Objektivumo dėlei būtina pridurti, kad atitinkami „didieji naratyvai“ neišvengiamai primena tam tikras „visuotines“ fikcijas. Apie tokias fikcijas, jų pranašumus bei ribotumus nemažai rašė Izraelio filosofas bei istorikas Yuvalis Noah Hararis. Šis mokslininkas teigia, kad žmonijos pažanga buvo grįsta ne objektyvia (faktine biologine) realybe, bet fikcijomis ir gebėjimu gausybei žmonių bendradarbiauti patikint atitinkamomis fikcijomis ir priimant jas kaip „savas“. „Bendrai naudojamų“ fikcijų pavyzdžiai – valstybės, žmogaus teisės, religija, ideologija, pinigai, juridiniai asmenys, „Google“, Europos Sąjunga, liberalizmas, komunizmas, humanizmas ir pan. Taip išeina, kad žmonės visą laiką gyvena dvejopoje realybėje – objektyvioje ir fiktyvioje – išgalvotoje²⁰. Konceptualia prasme panašias mintis yra dėstęs prancūzų filosofas ir sociologas Jeanas-François Lyotard’as, vienas pirmųjų istorijoje aptaręs metanaratyvus arba, kitaip tariant, didžiuosius naratyvus. Jis manė, kad metanaratyvai buvo būdingi modernizmui, tačiau postmodernioje visuomenėje „didysis pasakojimas prarado savo patikimumą“²¹, nes toks pasakojimas bandė totalizuoti tikrovę, todėl nebeatitinka (nebeatitiko) nūdienos realijų. J. F. Lyotard’as pareiškė, kad metanaratyvai mirė ir užleis vietą mažiesiems naratyvams (pranc. *petit récit*), kurie netapo nekvestionuotinais unifikuojančiais pasakojimais. Istorikas Alfredas Bumblauskas J. F. Lyotard’o idėjas pritaikė Lietuvos istorijai. Pasak jo, kai kada istoriniai „didieji naratyvai“ apibrėžiami kaip dramatiški lengvai nusakomi pasakojimai, tačiau jie pateikia ilgalaikės raidos linijas ir ideologinę žinią su konkrečiomis veikimo nuorodomis, sujungia mokslinius tyrimus su visuomenės istorinės sąmonės vaizdiniais, apeliuodami į emocijas, jie padeda kurti kolektyvinę identitetą²². Tačiau čia kyla problema, kad dominuojantis metapasakojimas gali nesuteikti vietos alternatyviems naratyvams ir konstruoja tik vienpusišką praeities tikrovę²³. O praeitis gali būti daugiaprasmė ir ją verta patyrinti, be kita ko, atsispiriant nuo dviejų 1991 m. sausio 13-osios įvykius nagrinėjusių baudžiamųjų bylų, kurios atspindi ir kriminologijos, ir teisės moksluose analizuojamų politinių nusikaltimų skirstymą į *nusikaltimus prieš valstybę* ir *valstybės padarytus nusikaltimus*.

Tradiciškai politiniais nusikaltimais laikomi *valstybiniai arba kitaip nusikaltimai prieš valstybę*, kurie buvo atskirti nuo bendrųjų nusikaltimų tik XVIII a. pabaigoje, kai

¹⁸ L. D. Kritzman, 1996, xii–xiii.

¹⁹ A. Bumblauskas išskiria ir trečiąjį naratyvą, liberalųjį, kurį sieja su laisve ir modernu, tačiau jo šiame straipsnyje neanalizuosime kaip nesudarancio įtampos su nacionalistiniu naratyvu ir tarsi esančio toje pačioje barikadų pusėje. A. Bumblauskas, 2013.

²⁰ Y. N. Harari, 2018, p. 38.

²¹ J. F. Lyotard, 1984, p. 37.

²² A. Bumblauskas, 2009, p. 18.

²³ A. Bumblauskas, 2009, p. 22.

Prancūzijoje įvykusi revoliucija iškėlė liberalios valstybės koncepciją, įprasminusią valstybę kaip visuomenės ir individo laisvės saugotoją. Revoliucijos metu suvereno suvokimas iš monarcho perėjo į abstrakčią valstybės sampratą, absoliučią karaliaus galią pakeitė žmogaus teisės²⁴. Ši samprata pakito XIX a. pabaigoje, kai tradiciskus politinius nusikaltimus prieš valstybės santvarkos pagrindus, t. y. valstybės išdavystę, maištą ar sukilimą prieš valdžią, prancūzų teisėjas L. Proalis išplėtė politiką siedamas su morale. Jis į politinių nusikaltimų sampratą įtraukė ir pačių *valdžios atstovų padarytus nusikaltimus*, pavyzdžiui, politinių atstovų korupciją, vagystes iš visuomeninių fondų. Nepamirštos ir politinės žmogžudystės, anarchizmas ar nesančiųjų valdžioje padaryti politiniai nusikaltimai²⁵. Taip gimė du šiuolaikinio politinio nusikaltimo sampratos konceptai: **valstybiniai nusikaltimai arba nusikaltimai prieš valstybę** (angl. *crimes against the state*)²⁶ ir **valstybės padaryti nusikaltimai** (angl. *state crime*)²⁷. Šių nusikaltimų motyvai gali būti siejami su ideologiniais tikslais, valstybės įkūnijimu laikant jos valdžią. Atitinkamai, pavyzdžiui, F. E. Haganas politinius nusikaltimus skirsto į **nusikaltimus prieš valdžią** (angl. *crimes against government*) ir **valdžios padarytus nusikaltimus** (angl. *crimes by government*). Pirmaisiais galima laikyti protestus ar nelegalias demonstracijas, šnipinėjimą, politines žmogžudystes ar terorizmą. Valdžios padarytais nusikaltimais laikomi žmogaus teisių, pilietinių laisvių ar konstitucinių privilegijų laužymas, taip pat neteisėtas valstybės pareigūnų elgesys priverčiant laikytis įstatymų ar bandant išlaikyti *status quo*²⁸. Būtent šias dvi politinio nusikaltimo sampratas ir galime fiksuoti 1991 m. sausio 13-osios įvykių pagrindu iškeltose dviejose bylose.

1996 m. birželio 21 d. Vilniaus apygardos teisme pradėta nagrinėti pirmoji Sausio 13-osios byla (Nr. 1-2/1999). Kaltinamaisiais byloje pripažinti 6 asmenys – LKP/SSKP CK pirmasis sekretorius Mykolas Burokevičius, LKP/SSKP CK ideologinio skyriaus vedėjas Juozas Jermalavičius, LKP/SSKP CK sekretorius Juozas Kuolelis, radijo „Tarybų Lietuva“ vyriausiasis redaktorius ir SSKP CK Lietuvos leidyklos direktorius Leonas Bartoševičius, radijo „Tarybų Lietuva“ redaktorius Stanislavas Mickevičius ir LR VRM viešosios tvarkos apsaugos valdybos Tarnybos skyriaus vyresnysis inspektorius Jaroslavas Prokopovičius. Dėl 42 asmenų byla buvo išskirta ir grąžinta tirti Generalinei prokuratūrai²⁹. Teisiamieji buvo kaltinami **nusikaltimais prieš valstybę**: viešu raginimu smurtu pažeisti Lietuvos Respublikos suverenitetą (BK 68 str. 3 d.)³⁰ ir antivalstybinių

²⁴ M. D. Szabo, 1972, p. 10.

²⁵ L. Proal 1895 m. išleido knygą „Politiniai nusikaltimai“ originalo kalba, o 1898 m. publikuotas vertimas į anglų kalbą. F. H. Giddings, 1898, p. V–VI; S. Schafer, 1971, p. 383.

²⁶ M. Head, 2011.

²⁷ A. Doig, 2010; D. L. Rothe, C. W. Mullins, 2011.

²⁸ F. E. Hagan, 1997, p. 2.

²⁹ Antrojoje Sausio 13-osios byloje jau buvo teisiami ne 42, bet 65 asmenys, didžioji dalis už akių. V. Bytautaitė, 2016, p. 17.

³⁰ 68 straipsnis. „Vieši raginimai smurtu pažeisti Lietuvos Respublikos suverenitetą, teritorijos vientisumą, nuversti valstybinę valdžią arba vieši raginimai šiais tikslais padaryti sunkius nusikaltimus, – baudžiami laisvės atėmimu iki trejų metų. Tie patys veiksmai, padaryti organizuotos grupės, – baudžiami laisvės atėmimu iki šešerių metų. Veiksmai, numatyti šio straipsnio pirmojoje ir antrojoje dalyse, padaryti vykdant kitų valstybių užsienio organizacijų ar jų atstovų užduotis, – baudžiami laisvės atėmimu iki dešimties metų.“ J. Z. Nocius, 1996, p. 20.

organizacijų kūrimu bei aktyviu dalyvavimu jų veikloje (BK 70 str.)³¹, M. Burokevičius taip pat kaltintas dėl tyčinių nužudymų (BK 105 str.) bei sunkių kūno sužalojimų (BK 111 str.) organizavimo. Teismo procesas tęsėsi beveik 2,5 metų, dalis jo buvo vilkinama, posėdžiai atidedami neva dėl teisiamųjų sveikatos problemų³². Visi kaltinamieji galiausiai buvo pripažinti kaltais, sąmokslui vadovavusiam M. Burokevičiui skirta 12 metų kalėti griežto režimo pataisos darbų kolonijoje. J. Jermalavičiui skirti 8, J. Kuoleliui 6, S. Mickevičiui ir J. Prokopovičiui – 4, L. Bartoševičiui – 3 metai kalėti³³. Šis nuosprendis buvo apskųstas Lietuvos apeliaciniam teismui³⁴, o vėliau ir Lietuvos Aukščiausiam Teismui. Šie teismai, šiek tiek pakoregavę bausmes, iš esmės pirmosios instancijos teismo nuosprendį patvirtino. 2008 m. J. Kuolelis, L. Bartoševičius ir M. Burokevičius Lietuvą padavė į Europos Žmogaus Teisių Teismą (toliau – EŽTT), kuriame buvo aiškinamasi, ar Lietuva laikėsi įmanomai trumpiausio laiko išnagrinėti jų bylą (6 str.), ar pareiškėjai buvo nuteisti už veikas, kurios tuo metu buvo apibrėžiamos nusikaltimais pagal Lietuvos ar tarptautinę teisę (7 str.), taip pat aiškinamasi, ar laikytasi Konvencijos 9 (Minties, sąžinės ir religijos laisvė), 10 (Saviraiškos laisvė) ir 11 (Susirinkimų ir asociacijos laisvė) straipsnių. EŽTT, atsižvelgdamas į istorines ir politines aplinkybes, nustatė, kad pareiškėjų teisės nė vienu aspektu nebuvo pažeistos ir skundą prieš Lietuvą atmetė³⁵. Taigi šis teismas galutinai užbaigė pirmosios Sausio 13-osios bylos dalį.

Antroji byla 2015 m. rugpjūtį pasiekė Vilniaus apygardos teismą, jame 67 kaltinamieji jau buvo teisiami už *nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus*, t. y. *valstybės ar valdžios padarytus nusikaltimus*. 1991 m. galiojusiam Baudžiamajame kodekse minėti nusikaltimai nebuvo apibrėžti, jie įtraukti tik į 2000 m. Baudžiamojo kodekso specialiąją dalį: XV skyrių „Nusikaltimai žmoniškumui ir karo nusikaltimai“, taip pat XVI skyrių „Nusikaltimai Lietuvos valstybės nepriklausomybei, teritorijos vientisumui ir konstitucinei santvarkai“³⁶. Tais pačiais 2000 m. papildytas ir Baudžiamojo proceso kodeksas, kurio nuostatos numatė proceso *in absentia*, t. y. kaltinamajam nedalyvaujant, atnaujinimo procedūras³⁷. 2003 m. gegužės 1 d., įsigaliojus 2000 m. priimtam Baudžiamajam kodeksui, buvo nustatyta baudžiamoji atsakomybė už tarptautinės teisės draudžiamą elgesį su žmonėmis, tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žu-

³¹ 70 straipsnis. „Organizacijų, kurios siekia sutrikdyti Lietuvos Respublikos Konstitucija paremtą valstybinę ar visuomeninę tvarką, apriboti suverenias Lietuvos valstybės teises (galias), jėga atskirti Lietuvos Respublikos teritorijos dalį, kūrimas ar aktyvus dalyvavimas jų veikloje, – baudžiami laisvės atėmimu nuo ketverių iki dvylikos metų.“ *Ibid.*, p. 24.

³² „Sausio 13-osios byloje – vėl pertrauka“, in: *Lietuvos rytas*, 1996 12 12, Nr. 291, p. 3.

³³ „Sausio 13-osios sąmokslininkai suimti teismo salėje“, in: *Lietuvos aidas*, 1999 08 27, Nr. 167, p. 1; Vilniaus apygardos teismo 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-2/1999 m., in: <http://www.infolex.lt/tp/186502>.

³⁴ 2001 12 20 d. Lietuvos apeliacinis teismas, išnagrinėjęs L. Bartoševičiaus ir J. Prokopovičiaus skundus, nusprendė dėl senyvo jų amžiaus ir prastos sveikatos, praėjus daug laiko nuo nusikaltimų padarymo, sumažinti nuteistųjų bausmes iki pusantrų metų ir įskaityti kalėtą laikotarpį nuo suėmimo. „Du sausio perversmininkai“, in: *Lietuvos aidas*, 2001 02 21, Nr. 42, p. 4.

³⁵ Europos Žmogaus Teisių Teismo antrojo skyriaus 2008 m. vasario 19 d. sprendimas. Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą (Pareiškimų Nr. 74357/01, 26764/02 ir 27434/02) sprendimas.

³⁶ *Lietuvos teisė 1918–2018: šimtmečio patirtis ir perspektyvos*, 2018, p. 569.

³⁷ *Ibid.*, p. 657.

dymą, žalojimą, kankinimą, kitokį nežmonišką elgesį ar jų turto apsaugos pažeidimą, taip pat uždraustas karo atakas ir uždraustų karo priemonių naudojimą. Šiems nusikaltimams, vadovaujantis 95 straipsniu, nebuvo taikomi senaties terminai, o jų baudžiamasis persekiojimas turėjo grįžtamąją galią. Turint omenyje, kad dėl suėjusių senaties terminų nebebuvo įmanoma tęsti (pirmosios) Sausio 13-osios bylos, karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui inkriminavimas *per se* buvo vienintelė galimybė antrajai bylai atsirasti³⁸. Tad taikydamas reikiamus Baudžiamojo kodekso instrumentus, reikalingus inkriminuoti būtent tokias nusikalstamas veikas, kurioms nėra senaties³⁹, 2019 m. kovo 27 d. Vilniaus apygardos teismas antrojoje sausio 13-osios byloje (Nr. 1-11-659) padarė išvadą, kad civilių asmenų nužudymai ir įvairaus sunkumo laipsnio sužalojimų padarymai karinės operacijos metu buvo ne atsitiktiniai nusikaltimai, o nuosekli, iš anksto suplanuota ir numatyta didelio masto ir sistemingo civilių gyventojų užpuolimo dalis, vykdanč SSRS ir jos politinės partijos SSKP politiką, kurios tikslas buvo išlaikyti Lietuvą SSRS sudėtyje⁴⁰.

Šios bylos atskleidžia ir vidinio bei išorinio politinio nusikaltimo koliziją. Pasak kriminologų P. Beirne'o ir J. W. Messerschmidto, *nusikaltimais prieš valstybę* (angl. *crimes against the state*) galime laikyti įstatymų pažeidimus siekiant pakeisti ar modifikuoti socialines sąlygas, o *nusikaltimai, kuriuos vykdo pati valstybė* (angl. *crimes by the state*) – gali būti tiek *vidiniai*, t. y. įstatymų pažeidimai ir neetiški valstybės pareigūnų bei institucijų veiksmai šalies viduje, tiek *tarptautiniai*, t. y. valstybės pareigūnų ir institucijų įstatymų pažeidimai užsienyje, kai pažeidžiama tiek nacionalinė, tiek tarptautinė teisė⁴¹.

Žvelgiant iš Sovietų Sąjungos perspektyvos, Sausio 13-osios įvykiai matomi kaip vidiniai neramumai. Štai kaip apie „Vilniaus įvykius“ vienoje iš daugelio prisiminimų knygų kalbėjo M. Gorbačiovas: *1990 metų pabaigoje Vilniaus valdžia toliau veikė vadovaudamasi savo nepriklausomybės deklaracijos raide ir dvasia, o tai sukėlė reikšmingą vidinę kovą šioje respublikoje. Atsiskyrimui nuo Sovietų Sąjungos prieštaravusieji kūrė savo organizacijas. Tuo metu suskilo Lietuvos komunistų partija, o jos dalys išsisklaidė skirtingomis kryptimis. Viena dalis rėmė nepriklausomybę; kita – jai priešinosi ir veikė, be kita ko, itin radikaliai, kartais net pažeisdama įstatymus. Ši buvusios Lietuvos komunistų partijos dalis sistemingai reikalavo, kad centrinė valdžia paskelbtų nepaprastąją padėtį, Lietuvoje būtų įvestas prezidentinis valdymas ir pan. Šie reikalavimai, iš tiesų, susilaukė tam tikrų Maskvos jėgų užuojautos ir paramos – tų pačių, kurios darė panašų spaudimą (pavyzdžiui, kaip jau minėta, generolo Varenikovo pareiškimas Politbiuro po-*

³⁸ Šia prasme karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmoniškumui inkriminavimas sausio 13-osios įvykių kontekste yra taiklus pavyzdys, iliustruojant vieną iš kritinių kriminologinių teorijų – socialinį konstrukcionizmą. Kaip ir JAV teisininkas R. Poundas, kuris pritaikė interesų teoriją teisėje, socialinio konstrukcionizmo teoretikas R. Quinney suprato įstatymą kaip dinamišką galią, kurios kūrimas ir interpretacija nuolat vyksta. Įstatymas, pasak autoriaus, turi mados elementų. Įstatymai padeda kontroliuoti interesus, tačiau kartu jie yra interesų produktas. R. Quinney, 1970, p. 35.

³⁹ J. Jačėnaitė, 2019, *Prof. V. Landsbergis: stengiuosi paskelbti kuo daugiau autentikos apie mums vis dar aktualią praeitį*, in: <https://www.bernardinai.lt/2019-01-09-prof-v-landsbergis-stengiuosi-paskelbti-kuo-daugiau-aumentikos-apie-mums-vis-dar-aktualia-praeiti/>.

⁴⁰ Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-11-655/2019.

⁴¹ P. Beirne, J. W. Messerschmidt, 2015, p. 318.

sėdyje). 1990 metų gruodį ir 1991 metų sausį šios jėgos Vilniuje ir Maskvoje iš tikrųjų koordinavo savo veiksmus.⁴²

M. Gorbačiovo kalbos citata nusako komunistinio naratyvo esmę, kad Lietuvoje Sausio 13-osios įvykiai buvo tik vidinis politinis susidūrimas tarp skirtingų ideologinių stovyklų, bet ne dviejų valstybių konfliktas, kurio metu viena šalis užpuolė kitą. O vėliau išvešėjęs propagandinis mitas „savi šaudė į savus“ tebuvo šios oficialios politikos įgyvendinimo, alternatyvios socialinės tikrovės konstravimo įrankis.

O žvelgiant iš Lietuvos valstybės perspektyvos, fiksuojama išorinio politinio nusikaltimo dimensija – dviejų valstybių susidūrimas, kai išorės ir vidaus sovietinės jėgos mėgino perimti teisėtą valdžią Lietuvoje. Kaip rašoma knygoje „Naujai atitirpę Sausio 13-osios pėdsakai ir mirtinai abejingas lietuviškas teisingumas“, į vieną iš M. Gorbačiovo politinių-semantinių gudravimų V. Landsbergis, atrodo, aštriai atsakęs: *Ne pas mus „kažkas darosi“, o jūs mums darote!*⁴³ Tai, kad Lietuva susidūrė su svetimos valstybės vykdyta antivalstybine LKP/TSKP veikla, atskleidžia ir pirmosios Sausio 13-osios bylos teismo nuosprendis: *Ši organizacija Lietuvoje atliko penktosios kolonos vaidmenį ir buvo visiškai priklausoma nuo šeiminkų – TSRS ir TSKP vadovybės, buvo maitinama, išlaikoma jų lėšomis, saugoma jų kariuomenės. Ji buvo įkurta kovai prieš Lietuvos nepriklausomybę ir iki savo veiklos pabaigos siekė vieno tikslo – neteisėtomis priemonėmis apriboti Lietuvos suverenitetą, pakeisti Konstitucijos nustatytą valstybės santvarką.*⁴⁴

Beje, antivalstybinės veiklos aspektą šioje byloje pabrėžė ir Europos Žmogaus Teisių Teismas, nurodydamas, kad *pareiškėjų baudžiamojo persekiojimo priežastis buvo ne jų politiniai įsitikinimai ar narysė komunistų partijoje, bet jų antivalstybinė veikla, pažeidžianti Konvencijos 17 straipsnį, pagal kurį jauna Lietuvos demokratija turėjo teisę apsiginti pati.*⁴⁵

Taigi lietuviškoji perspektyva konstruoja naratyvą apie dvi susidūrusias valstybes – nepriklausomą Lietuvą ir imperinę SSRS, kurios struktūros hibridinio karo būdu *inter alia* veikė ir vietiniais kanalais – be kita ko, per LKP/TSKP.

Šios dvi išorinio ir vidinio politinio nusikaltimo versijos, du politiniai naratyvai – *nacionalistinis* ir *komunistinis* – nėra lygiavertiniai ar suderinami, jie oponuoja vienas kitam ir kartu kelia įtampą istorinėje atmintyje ieškant vieno, unifikuoto metanaratyvo (o jeigu neįmanoma šių perspektyvų sujungti – ieškant bent jau tokio požiūrio taško, kuris be perdėto patoso konverguotų su daugiaprasmė ir daugiasluoksne socialine tikrove).

2. Sąryšiai ir sankirtos tarp kriminologijos ir teisės

Kriminologiniu požiūriu, viena iš teorijų, paaiškinančių politinius nusikaltimus, yra vadinamoji *piktosios agresijos teorija*. Remiantis šia prieiga, kariaujantys individai yra

⁴² M. Gorbachev, W. Taubman, G. Shriver, 2019, p. 103.

⁴³ V. Landsbergis, 2018, p. 19.

⁴⁴ Vilniaus apygardos teismo 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-2/1999 m., in: <http://www.infolex.lt/tip/186502>.

⁴⁵ Europos Žmogaus Teisių Teismo 2008 m. vasario 19 d. sprendimas byloje Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą. Pareiškimų Nr. 74357/01, 26764/02 ir 27434/02.

apimti „piktosios agresijos“ būsenos. Apimta tokios būsenos kariuomenė pradeda veikti automatinio kovos, bėgimo arba sustingimo režimu. Tai reiškia, kad kariai vengia užduoti klausimus; jiems trūksta empatijos; jie linkę suvokti save kaip (didesnę) auką ir kad jų veiksmai visada yra savigny. Dėl to kariai iš esmės tampa (tik) įsakymų vykdytojais ir kur kas rečiau – kritiškai mąstančiais žmonėmis⁴⁶. Dėl indoktrinacijos gali būti sunku atskirti tiesą nuo melo. Informacijai būdingas Rašomono efektas, kai konfliktuojančios pusės įvykius interpretuoja radikaliai priešingu būdu. Šis teorinis pagrindas, būdingas daugeliui karinių konfliktų, išryškina naratyvo galią⁴⁷. Aktualizuojant straipsnyje tiriamą problematiką, galima prisiminti, kad 2014 m. kovo 18 d. Vladimiras Putinas paragino Rusijos įstatymų leidėjus aneksuoti Krymą ir taip įvykdyti istorinio teisingumo aktą, kuriuo būtų atlyginta dalis Rusijos patirtos žalos, subyrėjus Sovietų Sąjungai⁴⁸.

Objektyvumo dėlei galima teigti, kad teisinė perspektyva *per se* yra ganėtinai redukcinė ir atitinkamai redukuojanti, šiek tiek poliarizuojanti ir atitinkamai (galbūt „nesąmoningai“) skatinanti du radikaliai priešingus naratyvus, pasakojimus ir požiūrius. O kriminologinė dimensija praplečia (ar bent galėtų praplėsti) Sausio 13-osios įvykių perspektyvą. Kriminologinis požiūris padeda suprasti tragiškus įvykius ne tik per kognityvinio, racionalaus pasirinkimo prizmę: t. y. kariškiai yra vertinami ne tik kaip akivaizdžiai neteisėto įsakymo vykdytojai, bet ir kaip paklydę žmonės, kurių gebėjimas priimti savarankiškus sprendimus buvo apribotas dėl didelio streso, susilpnėjusios savikontrolės, emocinio susijaudinimo, indoktrinacijos ir grupės padiktuotos elgsenos, sumažinusios gebėjimą mąstyti savarankiškai.

Reikia pripažinti, kad teisinė perspektyva, su retomis išimtimis, pabrėžia racionalųjį šios sudėtingos grandinės elementą: vis dar gaji „viskas arba nieko“ pozicija, kurios laikantis, jei kareivis buvo pakaltinamas, jis turėjo suprasti ir įvertinti neteisėto įsakymo vykdymo pasekmes⁴⁹. Atitinkamai toks kareivis antrosios Sausio 13-osios bylos aspektu turi būti nubaustas už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui (o pirmosios bylos aspektu – už nusikaltimus prieš valstybę ir kitus „konvencinius“ nusikaltimus). Priešingai, emocinis modelis (ypač daug dėmesio šiam modeliui skiria kultūrinė kriminologija) remiasi prielaida, kad supratimas apie įsakymo neteisėtumą savaime nereiškia kaltės už tą veiką, nes gali būti situacijų, kai visiškai sveiko proto kaltinamasis, žinodamas, kad žudyti yra blogai, vis dėlto negali suvaldyti (ir net nebando suvaldyti) savęs ir įvykdo neteisėtą veiką. Emocinis modelis taip pat rodo, kad visiškai sveiko proto kaltinamasis gali nesuprasti, kad akivaizdžiai neteisėta veika yra blogis. Pasak O. Olusanya, teisinė „viskas arba nieko“ pozicija, kuri pirmenybę teikia kognityviniam pažinimui, o ne emocijoms, yra netinkama, nes ji pateikia netikslų žemesnio rango karo nusikaltėlių, kaip racionalių asmenų, gebančių įvertinti politinių nusikaltimų padarymo riziką bei pasekmes,

⁴⁶ D. Maier-Katkin, D. P. Mears, T. J. Bernard, 2009, p. 227–255.

⁴⁷ Pavyzdžiui, Izraelio ir Gazos konflikto kontekste galima kalbėti apie du, santykinai skirtingus, naratyvų formavimo būdus. Izraelio formuojami naratyvai, panašu, yra subtilesni – jie paprastai yra skirti savos kančios išryškinimui ir svetimos kančios „išblukinimui“. O kita pusė naudoja paprastesnę (ir kartu radikalesnę) „metodiką“ – pavyzdžiui, žydų istorijos išbraukimą iš dėstomų dalykų. Plačiau S. Zaksaitė, 2024.

⁴⁸ S. Plokhly, 2015, p. 341.

⁴⁹ O. Olusanya (ed.), 2007, p. 76, 87.

paveikslą. Taip implikuojama, kad politiniai nusikaltimai yra išimtinai sąmoningas procesas: tam tikro veiksmo galimų sąnaudų ir naudos įvertinimo rezultatas⁵⁰. Tačiau pirmiau pateiktos įžvalgos iliustruoja, kad emocijos ar, atvirkščiai, jų stoka, – t. y. emocijų „užbukinimas“ propaganda ir kitomis priemonėmis, „piktosios agresijos būseną“ bei apsunkinta galimybė priimti savarankiškus sprendimus taip pat yra svarbūs elementai, siekiant sudėlioti gana painią politinių nusikaltimų teisinę ir kriminologinę mozaiką.

Savarankiškų sprendimų priėmimo problematika ypač aktuali ir mūsų analizuojamoms byloms: neatmestina, kad prieš Sausio 13-osios įvykius nebuvo tiesioginio įsakymo ar iš anksto paruošto nusikalstamo sumanymo žudyti žmones, atitinkamai sudėtinga kalbėti ir apie konkretų tikslą žudyti ar žaloti. Suprantama, toks argumentas, buvęs gana gajus (ypač antrosios bylos) advokatų kalbose, nebūtinai teisingas, bet jo neišsina ignoruoti: turint konkretų tikslą žudyti, žuvusiųjų tikriausiai būtų buvę kur kas daugiau. Tad galima manyti, jog buvo siekis išlaikyti SSRS konstitucinę santvarką Lietuvoje, buvo numatyti tam tikri tikslai, kaip antai pademonstruoti galią, pamokyti ar įbauginti, tačiau žudyti žmones atitinkamuose scenarijuose numatyta nebuvo (arba bent jau galima kalbėti apie tai, kad tai buvo vienas iš šalutinių tikslų, kaip priemonė pasiekti pagrindiniam tikslui). Verta pažymėti, jog nusikaltimai žmoniškumui yra inkriminuojami tuo atveju, kai užpuolimas yra nukreiptas prieš civilius gyventojus, kurie ir yra pagrindinis, o ne atsitiktinis užpuolimo taikiny⁵¹. Tam tikru mastu sutikdamas su gynybos argumentais, tai iš dalies pripažino ir Vilniaus apygardos teismas 2019 m. kovo 27 d. nuosprendyje nurodęs, kad *byloje nėra jokių duomenų, patvirtinančių, kad kaltinamieji buvo iš anksto susitarę įvykdyti nusikaltimus žmoniškumui, kad kiekvienas iš kaltinamųjų žinojo ar turėjo žinoti, jog veikia organizuota grupė, taip pat nėra jokių įrodymų, patvirtinančių, kad kaltinamieji turėjo vieningą tikslą – bauginti valstybės gyventojus ir juos žudyti bei žaloti. Be to, nusikalstamų veikų padarymo metu galiojusiame LR BK nebuvo nustatyta tokia bendrininkavimo forma kaip organizuota grupė, todėl nėra pagrindo konstatuoti, kad kaltinamiesiems inkriminuojami nusikaltimai padaryti veikiant organizuotoje grupėje, todėl visiems kaltinamiesiems ši aplinkybė iš kaltinimo šalintina*.⁵²

Matyti, kad net ir apkaltinamasis pirmosios instancijos teismo nuosprendis nebuvo itin kategoriškas, tad dėl šios ir kitų priežasčių galima kalbėti ne vien apie nusikaltėlius, bet tiesiog apie chaoso paveiktus besiblaškančius žmones, taip ir negavusius galutinio aiškaus įsakymo (kurio interpretacija būtų buvusi kur kas paprastesnė), galėjusio skambėti, pavyzdžiui, taip: „Bet kokia kaina užimti Aukščiausiąją Tarybą.“⁵³

Toks Sausio 13-osios bylos kontekstas leidžia geriau suprasti šios bylos vietą kitų panašių bylų, tribunolų ar procesų aspektu. Įdomu pažymėti, kad panašios pastabos teikiamos ir kitiems (iš pažiūros skirtingiems, bet konceptualiai susijusiems) nusikaltimams, pavyz-

⁵⁰ *Ibid.*, p. 87.

⁵¹ Pavyzdžiui, Jugoslavijos tribunolo Teisminio nagrinėjimo kolegijos 2016 m. kovo 24 d. nuosprendis byloje Kaltintojas prieš Radovan Karadžić. The Trial Chamber of the Tribunal. The Judgment in the Case of The Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18-T, in: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/tjug/en/160324_judgement.pdf.

⁵² Vilniaus apygardos teismo 2019 m. kovo 27 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-110655/2019, p. 815.

⁵³ V. Landsbergis, 2016.

džiui, korupciniams-korporaciniams nusikaltimams. Šiuo aspektu prisimintina istorinė politinio nusikaltimo genezė – kaip minėta, XIX a. pabaigoje į politinių nusikaltimų sampratą įtraukti ir pačių valdžios atstovų padaryti nusikaltimai, pavyzdžiui, politinių atstovų korupcija. Vis dėlto aptariamai teoriniai konstruktai, kurie konceptualių požiūriu yra gana platūs, nebūtinai konverguoja su pakankamai tikslia ir preciziška baudžiamąja teise. Esama nuomonių, jog baudžiamoji teisė ne itin pritaikyta tirti korporaciniams-korupciniams nusikaltimams, kuriuose (panašiai kaip ir ginkluoto konflikto, karo ar agresijos atveju) darbuotojai (Sausio 13-osios bylų atveju – kariškiai) *banaliai prisitaiko* prie kolektyvinės tiek teisėtos, tiek nusikalstamos politinės partijos ar verslo įmonės kultūros. Atitinkamai tokie nusikaltimai prašosi lankstesnių kategorijų nei tos, kurios yra įprastos baudžiamosioje teisėje, nes neretai būna keblu įrodyti tiesioginę tyčią, organizuotą grupę, konkretų nusikalstamą tikslą, kurstymą padaryti nusikalstamą veiką ir kitus objektyviuosius bei subjektyviuosius nusikalstamų veikų požymius. Šia prasme verta pabrėžti vieną itin svarbų politinių nusikaltimų koncepcijos paradoksą – nors tokių nusikaltimų pavojingumo pobūdis ir laipsnis bei sankcijų griežtumas „šaukiasi“ kuo tikslesnio ir konkretesnio konceptualizavimo (t. y. nusikaltimo sudėties objektyviųjų bei subjektyviųjų požymių išdėstymo bei inkriminavimo kaltinamajame akte), realybėje tokie nusikaltimai ir atitinkamai jų sudėtyje yra gana plačios, nepakankamai išgrynintos (angl. *vague*) ir paliekančios nemažai erdvės teisės taikytojų diskrecijai⁵⁴. Kalbant apie specifinius teisės taikymo niuansus, aktualius ir Sausio 13-osios (antrajai) bylai, galima pasakyti, kad karo nusikaltimų bei nusikaltimų žmoniškumui atveju nuosekli ir universali bendrininkavimo formų sistema tarptautinėje paprotinėje teisėje iš esmės nėra suformuota⁵⁵. Taigi pirmiau minėta takoskyra tarp organizuotos grupės ir bendrininkų grupės iliustruoja ne vien Sausio 13-osios (antrosios) bylos teisės taikymo sunkumus, bet ir atitinkamos rūšies nusikaltimų sudėčių požymių inkriminavimo problematiką *pačių savaime*.

3. Dvi įvykių versijos

Sausio 13-osios nakties įvykiai buvo plačiai nušviečiami tiek Lietuvos spaudoje, tiek užsienyje. Natūraliai išsiskyrė dvi versijos: nacionalistinė ir komunistinė. Viena pusė gynė nepriklausomą valstybę, kita bandė sugrąžinti ją į „tautų kalėjimą“. Būtent alternatyviuoju sausio įvykių naratyvu bandyta aiškintis, kas įvyko 1991 m. sausio 11–13-ąją Lietuvoje, ieškoti, ką apkaltinti nepavykus karinio perversmo planui, naudoti dezinformacijai.

V. Landsbergis po Sausio 13-osios nakties įvykių spaudoje išreiškė savo nuomonę: *Sovietų kariškių veiksmai žiaurūs ir atrodo nekontroliuojami jokios civilinės valdžios. Bet dezinformacija yra organizuota valstybiniu SSSR lygmeniu. Ar SSSR jau dabar valdo karinę chunta? Ar įvykiai Lietuvoje tik pagalba Sadamui Huseinui? Ar įvykiai Lietuvoje – karinio perversmo SSSR pradžia?*⁵⁶

⁵⁴ A. T. Turk, 1982, p. 56.

⁵⁵ G. Juodkaitė-Granskienė et al., 2024, p. 225–226.

⁵⁶ „Ką reiškia įvykiai Lietuvoje? Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko Vytauto Landsbergio nuomonė“, in: *Lietuvos aidas*, 1991-01-15, Nr. 009 (5709), p. 1.

Lemtingąją sausio naktį V. Landsbergis bandė prisiskambinti M. Gorbačioviui: <...> *jo padėjėjo ar sekretoriaus įsakmiai prašiau perduoti SSRS prezidentui, kad Vilniuje žudomi žmonės, žudo sovietų kariuomenė, „už kurios veiksmus atsakingas Prezidentas. Jeigu jis gali tai sustabdyti, tegul sustabdo tuoj pat“.* Tą patį prašiau jam perduoti, skambindamas kitais telefonais į Maskvą B. Jelcinui, J. Afanasjevui.⁵⁷ Tą naktį prisimena ir Lietuvos ambasados darbuotojai Maskvoje, ambasadorius Egidijus Bičkauskas naktį bandęs prisiskambinti M. Gorbačioviui manė, kad jis yra nuolat informuojamas apie padėtį Lietuvoje ir tiesiog nenori su juo kalbėtis⁵⁸. Pats M. Gorbačiovas pasisakė tik sausio 14-ąją SSRS Aukščiausiosios Tarybos vakariniame posėdyje; didžiavosi, kad jo buvo prašoma įvesti prezidentinę valdymą Lietuvoje, o jis neskubėjęs to padaryti, konfliktui spręsti išsiuntęs Federacinės Tarybos narius. Piktinosi, kad Lietuvos Respublika neina į derybas ir negražina SSRS Konstitucijos⁵⁹. Taigi kruvinųjų įvykių sukūryje jis pasakė palyginti nedaug; nedaug buvo teigiama ir Sovietų Sąjungos informacijos agentūros TASS’as pranešime. Jame nurodyta, kad: *Daug žmonių nukentėjo dėl grūsties, kuri kilo, kai atvykę prie telecentro sunkieji tankai iššovė įspėjamuosius šūvius. Dėl kurtinančio griausmo kilo panika. Automatininkai vos galėjo sulaukyti srautą. Kad atsilaikytų, jie pradėjo šaudyti į orą. Tačiau dėl agresyvaus grupės mušikų (bojevikov) elgesio teko panaudoti granatas ir ašarines dujas. Atsakui pasipylė akmenys.*⁶⁰ TASS’as taip pat pranešė, kad, preliminariais duomenimis, žuvo du, o sužeisti buvo 32 žmonės. Iš tikrųjų tuo metu buvo 13 žuvusiųjų (vėliau – vasario 18 d., mirė sunkiai sužeistas V. Koncevičius), o sužeista – 700 asmenų⁶¹.

Vėliau M. Gorbačiovas pateikia kiek daugiau ir tikslesnių detalių. Vienuose iš savo prisiminimų M. Gorbačiovas teigė: *Sunkių išbandymų tapo Vilniaus įvykiai naktį iš sausio dvyliktosios į tryliktąją. Lietuvos sostinėje pribrendusi situacija galėjo sukelti konfliktą su visais iš to išplaukiančiais padariniais. Todėl Federacijos Tarybos sprendimu padėti ieškoti išeities iš susidariusios padėties buvo išsiųsti Baltarusijos Aukščiausios Tarybos vadovas, Armėnijos Aukščiausios Tarybos vadovas ir TSRS prezidento patarėjas Ukrainos poetas Borisas Oleinikas. Tačiau prieš jiems atvykstant neva įgulos vado įsakymu kariniai daliniai šturmo televizijos centrą, apsuptą minios respublikinės nepriklausomybės šalininkų. Žuvo keturiolika žmonių, buvo daug sužeistų. Tragišku kraujo praliejimu, kuris jau pats savaime nepaprastai skausmingas, buvo plačiai pasinaudota siekiant grynai politinių tikslų. Kas galėtų paneigti, kad kažkas buvo labai suinteresuotas sutepti TSRS prezidentą žuvusiųjų krauju. Man pavyko pasiekti, kad krizė nebūtų eskaluojama, aš atsisakiau įvesti Lietuvoje prezidentinę valdymą. Patvirtinau, kad neleistina siekti valdžios nekonstituciniais metodais, naudojant prievartą.*⁶² Iš pacituoto

⁵⁷ V. Landsbergis, 1997, p. 24.

⁵⁸ V. Bartasevičius, „1991 metų sausio 13-oji Maskvoje: „Saldžių sapnų, pone Gorbačiovai!““, in: *Lietuvos rytas*, 1993-01-13, Nr. 7, p. 6.

⁵⁹ B. Bučelis, „ELTA. Gorbačiovas pagaliau prabilo“, in: *Lietuvos aidas*, 1991-01-16, Nr. 010 (5710), p. 1.

⁶⁰ Cituota pagal: 1991 01 13 14 val. „V. Landsbergio susitikimas su SSRS valdžios delegacija“, in: V. Landsbergis, 2018, p. 22.

⁶¹ *1991 metų sausio 13-ajai atminti*, 2015, p. 9.

⁶² M. Gorbačiovas, 2013, p. 465–466.

teksto galima matyti, kad M. Gorbačiovas savo prisiminimuose pateikia daugiau informacijos, taip pat refleksijos, kartu bandydamas išgelbėti savo, kaip prodemokratiško lyderio, įvaizdį ir užtušuoti atsakomybės klausimą.

Šiuolaikinėje tarptautinėje istoriografijoje M. Gorbačiovo žinias apie Sausio 13-osios įvykius ir jo paties įtaką jiems, pasak A. Lašo, galima skirstyti į tris įvykių vertinimo sroves. Pirmoji mokslininkų srovė gina M. Gorbačiovo nekaltumą, pabrėžia Sovietų kariškių atsakomybę ar bent jau prastėjančią drausmę sovietinėje kariuomenėje ir teigia, kad M. Gorbačiovas tiesiog buvo klaidingai informuotas. Antrieji atsakomybę priskiria M. Gorbačioviui, kuris galimai leido panaudoti brutalią jėgą Vilniuje; o tretieji laikosi kažkur per vidurį, M. Gorbačioviui priskirdami tam tikrą dalį atsakomybės, tačiau atpažindami ir tai, kad galbūt jis nežinojo visų plano detalių⁶³.

M. Gorbačiovo padėjėjas Anatolijus Černiajevas savo dienoraštyje svarstė, ar karinė agresija buvo panaudota su jo viršininko žinia: *Spaudoje, per radiją ir pas mus, ir Vakaruose spėliojama: ar Vilniuje akcijos imtasi Gorbačioviui žinant, ar įvykiai šalyje tapo nebevaldomi? Gal tai – lietuvių komunistų ir kariškių saviveikla? Mane irgi kan-kina abejonės. Bet įtariu, jog Gorbačiovas slapčia, gal nevalingai, troško, kad atsitiktų kas nors panašaus. Išprovokavo darbininkų demonstraciją Vilniuje priešais Aukščiausiąją Tarybą, ir tai privertė pasitraukti Prunskienę. Bet jeigu to nebūtų buvę, tikriausiai būtų „sumanęs“ ką nors kita. Burokevičiaus ir Švedo (Lietuvos KP CK sekretorių) M. S. [Gorbačiovas], man atrodo, niekada neišduos, jam tai neįsivaizduojama. Matyt, jie nuo pat pradžių buvo lepinami kaip „penktoji kolona“ Brazausko komunistų partijoje.*⁶⁴ Tad pažymėtina, kad net artimiausia M. Gorbačiovo aplinka manė (ar bent nujautė), jog M. Gorbačiovas, jei ir ne pats davė įsakymą, tai išprovokavo galimus tragiškus įvykius ar bent jau aplaidžiai į juos žiūrėjo.

1990–1991 m. Lietuvos Respublikos ministrė pirmininkė K. Prunskienė teigė, kad nesvarbu, kas davė įsakymą, svarbiau, kas buvo tiesioginiai iniciatoriai ir vykdytojai: *Sausio 12–13 d. kruvina agresija Vilniuje, o vėliau ir Rygoje patvirtino, kad reakcinės jėgos pereina į puolimą. Dabar jau nebuvo svarbu, ar M. Gorbačiovas, ar kiti valdžios atstovai davė ar nedavė įsakymo, padedant armijos tankams, užimti strateginius masinių informacijos priemonių objektus, šaudyti, tankais traiškyti žmones. Prie to prisidėjo armija ir komunistinės-militaristinės jėgos. TSRS vadovai už tai atsakingi ir turi pareikalauti atsakomybės iš šių veiksmų iniciatorių bei vykdytojų.*⁶⁵

V. Landsbergis užėmė radikalesnę poziciją – jis akcentavo, kad teisingumo turi sulaukti ir sovietų kariškiai, vadovavę iš Maskvos ir perimesti į Lietuvos teritoriją, ir M. Gorbačiovas, kuriam jis linkėjo Lietuvos ar Hagos teismo⁶⁶. Prokuratūros duomenimis, M. Gorbačiovą kaip liudytoją bandyta apklausti 1991–1992 m., 1994 m. ir 2011 m., tačiau Rusijos teisėsaugai atsisakius bendradarbiauti, to nepavyko įgyvendinti. Pasak

⁶³ Plačiau apie tai: A. Lašas, 2007, p. 180–181.

⁶⁴ „Iš A. Černiajevo dienoraščio. 1991 m. sausio 13 d., sekmadienis“, in: *Slapti Gorbačiovo archyvai*, 2012, p. 194.

⁶⁵ K. Prunskienė, 1991, p. 95.

⁶⁶ „Atminties dieną buvo pasigesta istorinio teisingumo“, in: *Lietuvos rytas*, 1999 01 14, Nr. 10, p. 2.

laikinojo generalinio prokuroro Dariaus Raulušaičio: *Kad M. Gorbačiovas nėra įtariamasis ar kaltinamasis, matyt, liudija tik tai, kad šią bylą tyrusių prokurorų nuomone, nepakako duomenų, kurie buvo prieinami.*⁶⁷

Tęsiant dviejų priešingų versijų aptarimą, verta pridurti, kad tam, kad (melaginga) versija apskritai atsirastų ir išplistų, būtinas manipuliatyvus sąvokų valdymas, palaipsniui peraugantis į propagandą. Ir, atvirkščiai, tai pusei, kurios argumentai labiau konverguoja su tiesa, reikia laiku atpažinti semantines manipuliacijas ir stengtis užkirsti joms kelią. Pavyzdžiui, tai, ką Michailas Gorbačiovas vadino prezidentiniu valdymu, V. Landsbergis 1991 m. sausio 18 d. kalboje siūlė vadinti tiesmukai – okupaciniu valdymu. Pasak tuometinio Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmininko, *viena labai paprasta rekomendacija, kurios ir dabar siūlyčiau laikytis, tai visai nevertoti tos sąvokos, kuri implikuoja, kad kažkoks prezidentas iš Maskvos gali valdyti Lietuvą kaip prezidentas. Tas valdymas yra karinis okupacinis valdymas iš kitos valstybės sostinės. <...>. Lietuvai negresia joks prezidentinis valdymas. Gal kam nors gali atrodyti, kad semantika nėra labai svarbus dalykas. Sovietai žino, kad tai yra nepaprastai svarbus dalykas. Jų visa propagandinė ir psichologinė kova yra pagrįsta semantikos studijavimu, žodžių, jų niuansų reikšmėmis.*⁶⁸

Sausio 17 d. tuometiniuose Vilniaus karininkų rūmuose į spaudos konferenciją atsakyti į žurnalistų klausimus susirinko SSRS vyriausiojo prokuroro padėjėjas Viktoras Strelnikovas, SSRS gynybos ministerijos atstovas generolas majoras Jurijus Naumanas, justicijos pulkininkas Alfredas Kevrelis, justicijos papulkininkis Viktoras Ušeninas ir Juozas Jermalavičius, prisistatęs įgaliotiniu ryšiams su nacionaliniu gelbėjimo komitetu ir atsižadėjęs komiteto pirmininko pareigų⁶⁹. Konferencijos dalyviai pateikė ne vieną klausytojus prajuokinusią įvykių versiją. Šiuo aspektu verta pasakyti, kad sąmoningas rimtų ar net tragiškų dalykų „subuitinimas“, „nusvarbinimas“, konceptualiai vadinamas „sąvokų infliacija“, liudija nepagarbą kalbai. O nepagarba kalbai ir sąvokoms laikinai maskuoja nepagarbą kitiems (žmonėms). Ir galų gale ta nepagarba išsiveržia į paviršių⁷⁰. Toliau pateikiami aptariamose „sąvokų infliacijos“ pavyzdžiai Sausio 13-osios įvykių ir jų pagrindu atsiradusių baudžiamųjų bylų kontekste.

Pasak pirmiau minėto prokuroro padėjėjo Viktoro Strelnikovo, sausio 9-ąją prie parlamento įvykusiame „pažangiųjų“ Lietuvos jėgų mitinge dalyvavo 35 tūkstančiai žmonių, o sąjūdininkai suorganizavo muštynes su darbininkais. O siekiant įteikti peticiją parlamentui net 23 asmenys buvo sumušti ir įmesti į rūsį. Kariškiai aiškino, kad į žmones niekas nešaudė kovinėmis kulkomis, tankai vikšrais žmonių netraiskė, o itin atsargiai elgėsi.

⁶⁷ „Laukia teismo procesai už akių“, in: *Lietuvos rytas*, 2015 09 01, p. 3.

⁶⁸ V. Landsbergis, 2012, p. 154.

⁶⁹ L. Valatkienė, „Klausimai be atsakymų“, in: *Lietuvos rytas*, 1991 01 18, Nr. 9, p. 4.

⁷⁰ Pasak Z. Baumano ir L. Donskio, „daug sveriantys“ terminai, susiję su siaubingais žmogaus išgyvenimais, tokiais kaip holokaustas, genocidas, nusikaltimai žmoniškumui ir apartheidas, vis lengviau ir vis neatsakingiau vartojami kalbant apie praktiškai bet ką. Jie pritaikomi kaip seni baldai prie modernesnio interjero: kadaise gyvybinga kultūros forma paverčiama negyva, „kičine“ dekoracija. Šiuo atveju kito kančia ir žmonijos naikinimas tampa priemone nukreipti dėmesį į save ir savo kalbėjimo būdą (arba savo „tiesą“). Z. Bauman, L. Donskis, 2013, p. 115, 122–123.

Nušautieji – A. Butkevičiaus vyrų darbo aukos⁷¹. Būtent šioje spaudos konferencijoje nuskambėjo legendinė alternatyviojo naratyvo frazė apie surežisuotus Sausio 13-osios kadrus: *Patys pakišote žmogų po tanko vikšrais ir fotografavote*.⁷² Lietuvos žurnalistai uždavė ir klausimą apie kaltę – ar generolas V. Uschopčikas bus teisiamas ar, atvirkščiai, bus apdovanotas. Klausta ir apie dokumento, kuriuo remdamiesi kariškiai pradėjo puolimą, egzistavimą, į tai buvo atsakyta, kad buvo nutarimas „paimti po kontrole [kontroliuoti]“ (rus. *взять под контроль*). Kaip savo prisiminimuose teigė M. Misiukonis, iš tiesų tai „Alfos“ kariškiai, užimdami Lietuvos nacionalinį radiją ir televiziją (LRT), elgėsi itin grubiai, tyčiojosi iš žmonių, naudojo jėgą, šaudė virš pastatų saugojusių Lietuvos pusės pareigūnų galvų. Taip buvo nušautas „Alfos“ pareigūnas leitenantas Viktoras Šackich. Dėl jo mirties SSRS karinė vadovybė kaltino A. Butkevičiaus „snaiperius“ ir milicijos pareigūnus⁷³. Vėliau teismo medicinos ekspertizė, atlikta dalyvaujant SSRS karinės prokuratūros darbuotojams, nustatė, kad V. Šackich mirties priežastis – šautinis dešiniojo plaučio sužalojimas. Kariškio neperšauamos liemenės nugaros srityje buvo matomas šautinis pažeidimas, padarytas apvalkaline 5,45 mm kulka, kuri buvo iššauta iš apačios į viršų iš automato AK-74, o tokiais ginklais buvo ginkluoti tik SSRS kariškiai, kurie chaotiškai besiverždami į Radijo ir televizijos komiteto pastatus šaudė iš automatų ir taip sužeidė saviški⁷⁴. Beje, tiek užsienio mokslininkai, tiek V. Landsbergis (bent jau užuominomis) pateikia dar detalesnę šio tragiško incidento interpretaciją. Teigiama, kad Viktoras Šackich nuo „saviškių“ kulkos žuvo ne dėl ko kito, o todėl, kad vengė panaudoti jėgą prieš civilius Lietuvos gyventojus⁷⁵. Tokia interpretacija (beje, ji neprieštarauja antrosios bylos 2019 m. Vilniaus apygardos teismo nuosprendžiui) prigijo ir Lietuvos kultūroje: konkrečiai – Lietuvos nacionaliniame dramos teatre kiek daugiau nei prieš dešimtmetį pastatytame spektaklyje „Barikados“⁷⁶.

Tęsiantis strateginių objektų užėmimui, SSKP organizacijos Lietuvoje CK ideologinio skyriaus darbuotojai 1991 m. vasario pradžioje surengė spaudos konferenciją, skirtą ir Vakarų žurnalistams, su vertimu į anglų kalbą. Ir štai būtent šioje konferencijoje atsiskleidė dar keletas alternatyviojo naratyvo pasakojimų: *„Kokiu teisiniu pagrindu televizijos ir radijo darbuotojai buvo išvaryti iš savo darbo vietų? – komunistų partijos smegenų trestas ėmė tiesiog išsisukinėti. Pradinės versijos apie sumuštus darbo kolektyvų atstovus, kurie esą mėgino perduoti televizijos ir radijo vadovybei kažkokią peticiją, šiandien jau atsisakyta. Parengta nauja: apie pusanthro tūkstančio smogikų – krašto apsaugos savanorių, įsitvirtinusių televizijos centre Sausio 13-osios įvykių išvakarėse, ir apie tenykščius ginklų sandėlius, kuriais jie, tiesa, kažkodėl nepasinaudojo. Kas gi atsitiko šiems smogikams, kai pastatas buvo užimtas? Maždaug pusė jų, pasakė ideologai,*

⁷¹ „Šlykštus spektaklis tęsiasi“, in: *Lietuvos aidas*, 1991 01 19, Nr. 13, p. 2.

⁷² L. Valatkienė, „Klausimai bei atsakymų“, in: *Lietuvos rytas*, 1991 01 18, Nr. 9, p. 4.

⁷³ M. Misiukonis, 2018, p. 343.

⁷⁴ Vilniaus apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojame byloje Nr. 1-2/1999.

⁷⁵ J. P. Lehrke, 2013, p. 97. Taip pat V. Landsbergis, 2012, p. 228.

⁷⁶ Daugiau apie spektaklį „Barikados“ ir jame interpretuotus 1991 m. sausio 13-osios įvykius: Š. Trinkūnaitė, 2014, p. 22–25.

buvo šaukiamojo amžiaus, todėl jie nusiųsti į armiją... Girdi, tokią informaciją jiems pateikė kariškiai.⁷⁷ Taigi šiais aiškinimais buvo bandoma maskuoti sovietinių karių brutalumą ir televizijos ir radijo stoties šturmą sukuriant įspūdį, kad pastate jau buvo ginkluoti lietuviai smogikai, kurie neva patys ir sukėlė smurtinę sovietų karių reakciją, t. y. vyko vadinamasis aukos kaltinimas (angl. *victim blaming*). Neatsitiktinai buvo paminėti ir šaukiamojo amžiaus jaunuoliai, – taip sudarant įspūdį, kad tai buvo ne civiliai, o karinę prievolę atliekantys asmenys. Visi šie teiginiai vėliau prisidėjo prie dezinformacinio naratyvo plėtojimo.

4. Propagandiniai vaizdiniai ir „savi šaudė į savus“

Svarbu aptarti ir vaizdinės dokumentikos svarbą alternatyviojo naratyvo sklaidai. Šiuo atveju nacionalistiniam naratyvui galima priešpriešinti rusų žurnalisto Aleksandro Nevzorovo filmą „Mūsiškiai“ (rus. *наши*), kurio dviejose dalyse – „Bokštas“ ir „Boleslovas“ – kalbama apie Lietuvą⁷⁸. A. Nevzorovas sausio 14 d. filmuotuose kadruose teigia, kad sovietų kariai yra beginkliai gelbėtojai, naudoję tik tuščius šovinius, o šaudė tuo metu V. Landsbergio pasiūsti ginkluoti smogikai. Nors šias mintis jau buvo išsakę perversmininkai ir jos kartotos vadinamojoje Kaspervizijoje⁷⁹, būtent Nevzorovo filme buvo plačiai paskleistas mitas, vėliau įgavęs kultinį pavadinimą „savi šaudė į savus“. Filme pasakojama, kad naktį prie televizijos bokšto 162 Pskovo divizijos desantininkai turėjo vos 5 tankus ir tiek pat šarvuotųjų, o juos neva apsupo minios į juos akmenis mėčiusių ir šaudžusių lietuvių. Pasak politologo N. Maliukevičiaus: *A. Nevzorovo panaudota kliše „savi šaudė į savus“ – viena seniausių ir ji atgyja įvairiais pavidalais, ne tik mūsų atveju. Atsiminkime Euromaidano įvykius, kai buvo sukurta istorija apie tai, kad į žmones neva šaudė ne kariai, o mistiniai snaiperiai iš Gruzijos*.⁸⁰ A. Nevzorovas savo reportažais pirmiausia bandė įtikinti, kad sausio įvykiai yra pilietinis karas (be kita ko, filmuodamas pokalbį, kuriame sakoma, kad Vilniuje tuo metu gyveno 50 procentų rusų ar bent jau slavų – lenkų, ukrainiečių, baltarusių⁸¹), o žuvusios aukos neva jau buvo mirę iki smurto protrūkio. Pasak laidos kūrėjo ir nufilmuotų „liudininkų“, Lietuvos rusai yra diskriminuojami ir gąsdinami radikalių nacionalistų: *Beviltiškai nelygios jėgos šiame pilietiniame kare, nėra vilties ir išeities tiems, kas šioje žemėje drįsta kalbėti rusiškai. Lengviau meluoti, meluoti, meluoti, kalbėti kažkokias nesąmones, spausdinti nuotraukas tų žmonių, kurie iš tiesų pasirodo jau yra mirę nuo širdies smūgių arba eismo įvykiuose. Mes nepuolame. Mūsų ginklai nenukreipti į liaudį. Mes giname savo teisę mąstyti kitaip*.⁸² Taip išeina – mąstyti kitaip, nei mąstė taikiai išsivaduoti iš Sovietų Sąjungos sie-

⁷⁷ I. Ivanovas, „J. Jermalavičius žadėjo nebalsuoti“, in: *Lietuvos rytas*, 1991 02 12, Nr. 22, p. 3.

⁷⁸ A. Невзоров, 1991.

⁷⁹ Po 1991 m. sausio 13-osios iš LRT pastato transliuota propagandinė televizijos programa, kurią vedė SSRS KGB kontržvalgybos pulkininkas Edmundas Kasperavičius. Plačiau apie Kaspervizijos veikimo ypatumus: J. Bakaitė, 2021.

⁸⁰ M. Vorobjovaitė, 2021.

⁸¹ A. Невзоров, 1991.

⁸² *Ibid.*

kiantys žmonės. Tokia propagandinė strategija Rusijos naudota informaciniame kare tiek tuo metu, tiek šiuo metu. Naujausi tyrimai rodo, kad 1991 m. sausio 13-osios byla yra tapusi vienu iš svarbiausių Rusijos informacinių atakų objektų, nukreiptų prieš Lietuvą. Šiame kontekste vykdomos kryptingos propagandinės kampanijos, kuriomis siekiama revizuoti istorinį įvykių vertinimą, neigiant sovietų kariuomenės atsakomybę už civilių žūtis Vilniuje ir siekiant diskredituoti Sausio įvykių aukas⁸³. Panašių tendencijų galima pastebėti ir Rusijos kare prieš Ukrainą, kuriame naudojama kliše apie skriaudžiamus rusus, kuriuos neva reikia išgelbėti. 2022 m. vasario 24-osios dienos V. Putino „specialiosios karinės operacijos“ kalboje sakoma, jog *žinoma, kad jie veršis į Krymą, kaip ir į Donbasą, karu siekdami žudyti, kaip Didžiojo Tėvynės karo metais beginklius žmones žudė ukrainiečių nacionalistinių gaujų smogikai, Hitlerio bendrininkai. Jie atvirai skelbia, kad pretenduoja ir į daugelį kitų Rusijos teritorijų*.⁸⁴

To meto spaudoje A. Nevzorovo filmo propaganda buvo viešai dekonstruojama siekiant sustabdyti jos plitimą: *Lietuvos generalinė prokuratūra kategoriškai paneigė dar vieną TSRS masinės informacijos priemonių ir vietinių kolaborantų prasimanymą, esą Sausio 13-ąją, šturmuojant Lietuvos televizijos ir radijo pastatą, buvę aukų todėl, kad buvo priešinamasi ginklų. Plačiai nuskambėjusiam nevzoriškam variantui, atrodo, turėjo ateiti pabaiga. Deja, vasario 5-ąją vietiniai kolaborantai nieko mandriau nebesugalvodami pagal panašų nevzorišką scenarijų norėjo įtikinti, kad televizijos gynėjai šaudė. <...> Lietuvos TVR techninio centro direktoriaus pavaduotojas Romualdas Kraujalis paaiškino, kad tie ginklai, kuriuos po trijų savaičių parodė televizinininkai, yra ne kas kita kaip netinkami šaudymui ginklai, kurie buvo naudojami kuriant telefilmus ir spektaklius. Juos komitetas prieš 6 metus nusipirko iš Dovženkos ir „Mosfilmo“ kino studijų. Ginklų pirkimo dokumentai yra, bet negi „giesmininkams“ įrodysi? Jiems žūtbūt reikalingi sensacingi pranešimai. Vartau ten buvusių ginklų sąrašą ir pats netikiu, iki kokios silpnaprotystės nusirista. Pistoletai „Parabelis“ (1921 m.), „Valteris“, „Brauningas“ (be metų), karabinai „Mauzeris“ (1937 m.), kulkosvaidis „Maksim“ (1935 m.), automatai – daugiausia Antrojo pasaulinio karo metų*.⁸⁵

Minėta A. Nevzorovo sausio įvykių interpretacija įgavusi naują – konspiracijos teorijos pavidalą – buvo išplatinta tuometinio Vilniaus tarybos nario Algirdo Paleckio, kuris 2010 m. „Žinių radijo“ laidoje „Raktas“ pasakė, kad „saviškiai šaudė į savus“. Jis už Sovietų Sąjungos įvykdytos agresijos neigimą buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Net ir laukdamas teismo jis *aiškino prieštaringomis kalbomis apie kruvinus įvykius, per kuriuos žuvo 14 žmonių <...>. Šis veikėjas tebetvirtino turintis liudijimų ir kitų įrodymų apie tai, kad „šaudė ir savi“*.⁸⁶ 2012 m. Vilniaus miesto 1 apylinkės teismas paskelbė A. Paleckiui išteisinamąjį nuosprendį, nurodydamas, kad kaltinamasis rėmėsi rašytiniais šaltiniais ir išsakė savo nuomonę⁸⁷, tačiau prokuratūrai pateikus apeliacinį skundą, Vil-

⁸³ M. Aušra, I. Makaraitytė, LRT Tyrimų skyrius, LRT.lt, 2025.

⁸⁴ N. Šepetys, 2022, p. 16.

⁸⁵ A. Sungaila, „Melas sensacija netapo“, in: *Lietuvos aidas*, 1991 03 01, Nr. 43 (5743), p. 7.

⁸⁶ „Už agresijos neigimą – į teisiamųjų suolą“, in: *Lietuvos rytas*, 2011 01 13, Nr. 10, p. 3.

⁸⁷ D. Sinkevičius, 2012.

niaus apygardos teismas panaikino išteisinamąjį nuosprendį A. Paleckiui, pripažino jį kaltu dėl sovietinės agresijos neigimo ir priteisė 10 400 litų baudą. Tą patį sprendimą paliko galioti ir Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. Teismo procesų metu A. Paleckis kaltės nepripažino, *tai sakydamas rėmėsi rašytiniais šaltiniais, buvusio Krašto apsaugos departamento vadovo Audriaus Butkevičiaus prisipažinimu, Vytauto Petkevičiaus liudijimais knygoje „Durnių laivas“*⁸⁸

Matyti, kad A. Paleckis vis dėlto turėjo kuo remtis, bent jau savo vaizduotėje. Kontroliškai vertinamas rašytojas V. Petkevičius prie aptariamos dezinformacijos prisidėjo atkartodamas perversmininkų naratyvą: *Ant Landsbergio ir A. Butkevičiaus sąžinės guli sausio tryliktosios aukos, nes vienam sumanius, o kitam įsakius kelios dešimtys pasieniečių buvo perrengti ir įleisti į televizijos bokštą. Tai jie šaudė į minią iš viršaus žemyn. Kokia nesąmonė po to tvirtinti, kad šturmuotojai, šaudę iš apačios į aukštai pasislėpusius gynėjus tuščiais šoviniais, galėjo bokšto papėdėje sužeisti susirinkusius žmones. Aš pats tai savo akimis mačiau, kai nuo asfalto atšokusios kulkos rikošetavo pro mano kojas. Apie tai man pasakojo ir spaudoje teisybės ieškojo keli nukentėję pasieniečiai ir nieko negalėjo įrodyti, nes buvo išbraukti iš gynėjų sąrašų.*⁸⁹

Tačiau šis paskleistas mitas buvo paneigtas įvykių dalyvių. Pavyzdžiui, A. Paleckio minėtas A. Butkevičius, paklaustas apie snaiperius, pasakė: *<...> visiška nesąmonė. Paprasčiausiai Maskvai reikėjo kažkaip paaiškinti šaudymą ir visa tai, kas įvyko. Reikėjo ginkluoto priešo įvaizdžio. Be to, reikėjo kokio nors preteksto, kad į šalį būtų įvestos karinės tarnybos. Mes tai supratome ir stengėmės neduoti preteksto. Su ginklais rankose, jeigu reiktų, pasirengėme ginti tik Parlamentą. Žinodami, kad prie televizijos bokšto rengiama didžiulė provokacija, pakvietėme susirinkti žmones.*

Teisine prasme akcentuotina, kad aptariamas mitas paneigtas pirmojoje baudžiamojoje byloje. Šioje byloje Vilniaus apygardos teismas konstatavo, kad *apžiūrint gyvenamųjų namų, esančių prie Televizijos bokšto ir Radijo ir televizijos komiteto, stogus, jokių šaudymo pėdsakų iš tų vietų nerasta. <...>. Įvykio apžiūros protokolai paneigia propagandinius teiginius, kad iš gyvenamųjų namų bei miškelio buvo šaudoma koviniais šoviniais, nes jokių šaudymo pėdsakų šiose vietose nerasta. <...>. Kariškiai, jų vadai bei LKP/TSKP vadovybė, tarp jų ir teisiamieji, įvairiais būdais, tame tarpe šmeižikiškais, tvirtina, kad prie Televizijos bokšto bei Radijo ir televizijos komiteto žmonės žuvo ir buvo sužaloti ne dėl jų kaltės, kalba apie tai, kad šaudė ir besiginančioji pusė, kad buvo 1500 „smogikų“. Iš aukščiau įvertintų kariškių parodymų, o taip pat iš šių objektų gynėjų, civilių žmonių parodymų matyti, kad šių objektų gynėjai, išskyrus milicijos darbuotojus RTV pastatuose, buvo neginkluoti, nė vienas „smogikas“ nebuvo pagautas, ginklų, išskyrus minėtus milicininkų pistoletus, nerasta.*⁹⁰

⁸⁸ ELTA, 2012.

⁸⁹ V. Petkevičius, 2003, p. 78–79.

⁹⁰ Vilniaus apygardos teismo 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-2/1999 m.

5. Aukų įamžinimas

Pasak istorikų Janet Ward ir Stephanie Pilat, visoms demokratijoms svarbu susitelkti į kolektyvinę aukų atmintį, ypač po karo atakų, teroro ir kitų traumų. Vis dėlto svarbu ir nesiėti per greito kolektyvinės traumos išgijimo, reikėtų leisti aukoms išgedėti ir suformuoti tam palankius simbolinius diskursus. Vienas iš pavojų – atminties politika, vyraujant vadinamiesiems „atperkamiesiems naratyvams“ (angl. *redemptive narratives*), kurie apriboja kultūrinės atminties galimybes, pateikia aiškų, „uždarą“ ir jau „sukramtytą“ pasakojimą, nepalieka erdvės skirtingoms patirtims bei interpretacijoms⁹¹. Turint omenyje šias istorines-viktimologines įžvalgas, panašu, kad ir Sausio 13-osios įvykių atmintyje dominuoja pernelyg „sukramtyti“ vaizdiniai, kurių tikslas – tautinės tapatybės formavimas ir tautinės ideologijos įteisinimas⁹². Istorikė R. Šermukšnytė, analizuodama Atgimimo Lietuvos dokumentiką, pastebėjo, kad Sausio 13-osios įvykiai yra vieni labiausiai stereotipizuojamų istorinių Lietuvos įvykių: *Naktį iš sausio 12-osios į 13-ąją Lietuvos televizijos foje matomi desantininkai, radijo diktorių Bernadetos Lukošūtės ir Algimanto Saduko kalba, Eglės Bučelytės paskutiniai žodžiai Lietuvos televizijos programoje, Vytauto Landsbergio kreipimasis į prie Parlamento susirinkusių minių bei bendra visų malda, skerdynės prie televizijos bokšto bei žuvusiųjų laidotuvių, barikados prie Seimo rūmų – vienokia ar kitokia šių epizodų kombinacija reprezentuoja 1991 metų kruviniuosius sausio įvykius*.⁹³ Panašias tendencijas galime pastebėti ne tik vizualiniuose šaltiniuose, bet ir to meto periodikoje.

Analizuotoje spaudoje Sausio 13-oji pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį buvo pirmiausia apibūdinama kaip „Kruvinasis sekmadienis“, viena tragiškiausių dienų Lietuvos istorijoje, daugiausia dėmesio skiriant aukoms ir kaltųjų paieškoms. 1991 m. Sausio 13-osios aukos buvo pagerbtos tų pačių metų lapkričio 27 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu, Sausio 13-ąją paskelbus atmintina diena ir ją pavadinus Laisvės gynėjų diena. Tačiau kasmetiniai minėjimai pirmiausia buvo gedulingi, prisimenant žuvusiuosius, būdavo minimas aukų pralietas kraujas už Lietuvos nepriklausomybę. Lietuvos Laisvės gynėjų dienos renginiai labiausiai siejosi su žuvimo vietos, kapinių lankymu, įvykių atminties įprasminimu parodose ar filmuose⁹⁴. Taigi pasakojimai apie sausio įvykius pirmiausia sukosi apie 14 žuvusiųjų, pabrėžiant aukų ir jų patirtos kančios sakralumą. Spaudoje skelbtos antraštės: „Garbė žuvusiems už Lietuvos

⁹¹ J. Ward, S. Pilat, 2016, p. 7.

⁹² Panašu, kad ir antrosios Sausio 13-osios bylos refleksijos Lietuvos spaudoje lietuvių ir rusų kalba 2014–2016 m. formavo istorinio teisingumo naratyvą, daugiausia dėmesio skiriant antrosios bylos eigai nušviesti. Remiantis A. Marcinkevičiaus tyrimo rezultatais, galima teigti, kad šios bylos nagrinėjimas turėjo prisidėti prie valstybės prestižo stiprinimo ir istorinio teisingumo atkūrimo. A. Marcinkevičius, 2018, p. 84.

⁹³ R. Šermukšnytė, 2004, p. 88.

⁹⁴ „Sausio 12-oji. 19 val. – Laisvės gynėjų atminimui skirtos parodos atidarymas Valstybės muziejuje. 21 val. – Gedulo vakaras Vilniaus sporto rūmuose. 22 val. – V. Bartulio „Requiem“. 23–24 val. – Laisvės gynėjų žuvimo vietų lankymas. Sausio 13-oji 1–1,30 val. Laisvės gynėjų žuvimo vietų pašventinimas. Gėlių padėjimas. 1.30–2 val. – Susikaupimo laikas. Malda. 2 val. – Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos pirmininko V. Landsbergio kalba (kalba transliuojama per radiją ir televiziją). 12 val. – Gedulingos šv. Mišios už Lietuvos Laisvės gynėjus Vilniaus Arkikatedroje ir Lietuvos bažnyčiose. 9–18 val. Gedulo iškilmės Vilniaus Antakalnio ir kitose Lietuvos kapinėse. 10–18 val. – „Vilniaus“ kino teatre demonstruojami filmai apie tragiškus sausio 13 dienos įvykius.“ „Lietuvos Laisvės gynėjų dienos renginiai“, in: *Lietuvos rytas*, 1992 01 11, Nr. 7, p. 3.

laisvę“, „Vilties nesusaudysite! Jie amžiams bus su mumis!“⁹⁵. „Krauju paženklintas laisvės troškimas“, „Koks Lietuvos kraujo skonis?“⁹⁶ ir pan. atspindėjo sovietų agresijos aukų, tiek žuvusiųjų, tiek sužeistųjų, dvasinį ir moralinį išaukštinimą. Žuvusiųjų gyvybės kaip aukos už Lietuvos laisvę žinia tuo metu buvo svarbi mobilizuojant tautą. Šis simbolis, perteikiantis lūžinį Lietuvos nepriklausomybės momentą, prisidėjo prie tautinio identiteto kūrimo, nacionalinės valstybės įtvirtinimo⁹⁷.

Lietuvių tautos identitetas neretai siejamas su kankinyste, pavyzdžiui, lietuvių tautos patirtos represijos tiek carinės, tiek sovietinės imperijos okupacijų metu, Sibiro trėmimai buvo siejami su kančiomis dėl tautos⁹⁸, panašų konceptą matome ir sausio įvykių viešajame diskurse. Objektvumo dėlei reikia pasakyti, kad kai kurie itin tirštas emocijas generuojantys įvaizdžiai turi divergencinį santykį su realybe, pavyzdžiui, garsusis Pilėnų mitas – kad neva parlamento nariai Sausio 13-osios naktį buvo pasirengę susideginti. Iš tiesų tokios intencijos nebūta – kaip tik atvirkščiai, deputatus labiau veikė iš Indijos atsklidusios M. Gandžio idėjos, jie planavo gintis kaip įmanoma taikiau, į smurtą neatsakydami smurtu ir pernelyg neeskaluodami galimos konfrontacijos⁹⁹.

O kalbant apie pozityvius, su realybe daugiau ar mažiau konverguojančius įvaizdžius, galima pasakyti, jog atitinkami unifikuoti vaizdiniai *tam tikru laikotarpiu* padėjo vienyti visuomenę ir prisidėjo prie didžiojo nacionalistinio naratyvo konstravimo. Tačiau norėtusi pabrėžti, kad sveikos, pilietinės visuomenės požiūriu atitinkami vaizdiniai turėtų būti veikiau *laikino*, o ne *amžino* pobūdžio. Priešingu atveju rizikuojama atsidurti hėgeliškoje istorijos ironijos situacijoje. G. Hegelis rašė apie istorijos ironiją, kuri pasireiškia tada, kai žmonės nuoširdžiai tiki, jog idealams, dėl kurių jie liejo kraują ir kovojo, būtinai lemta tapti tikrove. Ateina metas, kai vieną gražią dieną tautos herojai staiga pamato, kad niekas nepasikeitė arba tikrovė pasidarė nebeatpažįstama, nors dėl jos pasikeitimo (į gera) buvo pralieta tiek kraujo. Štai šią skausmingą pajautą bei situaciją Hegelis ir vadina istorijos ironija¹⁰⁰. Akcentuotina, kad Lietuva aptariamose istorijos ironijos kontekste turi netgi „savą“, savaip mitologizuotą posakį – *ne už tą Lietuvą kovojom*. Tačiau vėlgi ir pats posakis, ir jame užkoduota sarkastiškai apmaudi idėja buvo paneigti pačių įvykių dalyvių. Vienas iš jų pasakė, kad: *gal kiek stebina, kad... Bet čia irgi gali būti mano klaidingas įspūdis, bet: „Ai... Ne dėl to kovojom... Ne taip čia viskas...“ Nei ten kas labai kovojo, tiesiog savaime įvyko visas procesas. Tiesiog reikia pasirinkti pusę ir viskas. Daugiau visa tai kaip ir savaime įvyko... Tik paskui kai kas ir... Kas neturėjo, ką veikti, taip ir neturi, ką veikti.*¹⁰¹

⁹⁵ *Lietuvos aidas*, 1991 01 16, Nr. 10 (5710), p. 1–2.

⁹⁶ E. Ganusauskas, „Koks Lietuvos kraujo skonis?“, in: *Lietuvos rytas*, 1991 01 17, Nr. 8, p. 2.

⁹⁷ Panašios tendencijos matomos ir vėliau, pavyzdžiui, remiantis 2014–2016 m. Lietuvos spaudos analize, Sausio 13-osios įvykiams ir minėjimams buvo skiriama daug dėmesio, publikuojami įvykių dalyvių pasakojimai, kritikuojama Rusijoje paplitusi prieštaringa „savi šaudė į savus“ įvykių versija. Dažnai referuotos Laisvės gynėjų dienos metu pasakytų visuomenės veikėjų kalbos Seime ar kaip tą dieną minėjo valstybės vadovai. A. Marcinkevičius, 2018, p. 86.

⁹⁸ N. Klumbytė, 2000, p. 52.

⁹⁹ V. Terleckas. 2024, 17–18 min.

¹⁰⁰ Plačiau L. Donskis, 2024, p. 270.

¹⁰¹ 2021 m. sausio 26 d. interviu, autorė – M. Kareniauskaitė. Plačiau S. Zaksaitė, 2023, p. 47–61.

Pabaigai norėtusi pridurti – kad ir kaip būtų paradoksalu, bet aukos motyvas galėtų būti tuo tiltu, kuris sujungia aptartus skirtumus tarp lietuviško patriotinio naratyvo ir komunistinio-imperialistinio antinaratyvo. Tai iliustruotų ne tik tiek „savi“, tiek „svetimi“ praradimai (ypač jei minėta leitenanto Viktoro Šackich mirties priežasties interpretacija galėtų būti tiesa), bet ir suvokimas, kad imperialistinė propaganda pirmiausia yra nukreipta į „savų“ žmonių atbukinimą bei suluošinimą; visų pirma – dvasinę, o vėliau, tikėtina, – ir fizinę prasme. Beje, panaši įžvalga tinka ir dabarties įvykiams Rusijos karo prieš Ukrainą kontekste. Kaip pažymėjo istorikas Nerijus Šepetys, V. Putino karo („specialios karinės operacijos“) paskelbimo kalboje net nebandyta bent preventyviai uždengti plyši tarp propagandos sužalotai iškraipyto vaizdo (apie Ukrainą, NATO, Vakarų, JAV) ir galimai prasiveršiančios realybės (kas yra agresorius, ką jis daro, kur dingsta tūkstančiai šauktinių ir kas *mums* iš to bus). Kitaip sakant, kalba nepasirūpinta parengti žmones (atitinkamai – potencialias aukas ir jų artimuosius) *karui*¹⁰². Beje, tokios mintys rezonuoja su rašytojos ir Nepriklausomybės akto signatarės Vidmantės Jasukaitytės kalba, adresuota M. Gorbačioviui, kurioje ji sovietinę kariuomenę vadino žmogaus žeminimo mokykla, prastesne už kalėjimą, – be to, rašytoja metaforiškai pasakė, jog kareivių artimieji (ypač motinos) neturi tautybės. Kitaip tariant, egzistuoja tam tikri archetipiniai pradai, kurie eina pirmą tam tikrų loginių konstrukcijų, nacių, hierarchinių prieskyrų, rangų ir pozicijų – o šio straipsnio kontekste – (meta)naratyvų ir kitokių racionalizuotų fikcijų¹⁰³. Tai atliepia ir minėto Izraelio filosofo istoriko Y. Harari mintis. Pasak šio autoriaus, vienintelis dalykas, galintis būti priešpriešinamas įvairioms fikcijoms, yra vadinamasis skausmo testas. Tikra yra (tik) tai, ką galima išskentėti. Kitaip sakant, žmonių išgalvotos fikcijos (o šio straipsnio kontekste (meta)naratyvai) – komunizmas, nacionalizmas, valstybės etc. – iš esmės nėra tikros, nes jos nejaucia skausmo¹⁰⁴.

Baigiamosios mintys

Užbaigiant tekstą, peršasi mintis, kad pagrindinė viešojo diskurso analizės išvada yra tokia: ši sritis su retomis išimtimis vis dar yra pernelyg stereotipizuota. Vyrauja lietuviškas *nacionalistinis* (patriotinis) naratyvas, kuriam priešpriešinamas absurdiškai groteskiškas „antinaratyvas“, implikuojantis, kad „savi šaudė į savus“. Beje, ta pati problematika egzistuoja rašant apie vieną iš pagrindinių Sausio 13-osios įvykių veikėjų – Vytautą Landsbergį; pasak Leonido Donskio, Lietuva nėra išsivadavusi iš dviejų rašymo apie jį kraštutinumų – panegirikos arba paskvilio žanrų¹⁰⁵.

Kalbant filosofiniais terminais – dialektinėje triadoje trūksta hėgeliškos sintezės, kuri sujungtų lietuviškąją nacionalistinę tezę ir komunistinę-imperialistinę antitezę. O atitinkama sintezė, matyt, nėra taip paprastai išvedama, be kita ko, dėl to, kad iš tiesų nežinoma, kaip viskas iš tikrųjų vyko, ypač Maskvoje 1991 m. sausio 13-osios naktį. Tam

¹⁰² N. Šepetys, 2022, p. 15.

¹⁰³ D. Rust, 2020.

¹⁰⁴ Y. N. Harari, 2017.

¹⁰⁵ L. Donskis, 2024, p. 260, 267.

turėjo įtakos, be kita ko, paties M. Gorbačiovo chameleoniška asmenybė¹⁰⁶ – jis neretai vengdavo tiesmukų pareiškimų, tiesiogiai nepasakydavo, ką konkrečiai reikia daryti, ir juo labiau neįsakydavo¹⁰⁷.

Vis dėlto viena iš šio teksto kylančių „pamokų“ galėtų būti ta, kad net jei lietuviškasis viešasis diskursas ir implikuotų tik vieną vyraujančią (nacionalistinį-patriotinį) naratyvą, reikėtų vengti atitinkamo naratyvo „podukros“ hiperbolizuoto išaukštinimo – tai simbolizuotų pernelyg mitologizuotos aukos ir kankinystės istorijos. Psichologine prasme tokios istorijos gali liudyti tautos nepasitikėjimą ir sunkiai pasotinamą pripažinimo bei dėmesio siekį¹⁰⁸. Kriminologine prasme galima kalbėti apie vadinamąją „moralinę paniką“ – kai tam tikri medijų formuojami vaizdiniai sąlygoja perdėtą reaguojimą į tam tikrus asmenis ar įvykius; o esant atitinkamos emociškai angažuotos būsenos, lieka palyginti nedaug erdvės kritiniam mąstymui¹⁰⁹. Todėl manytina, kad vietoj praeities idealizavimo ar mitologizavimo kur kas pragmatiškiau būtų susitelkti į tuos aspektus, kurie galėtų užkirsti kelią panašioms kariniams veiksams ateityje. Kontekstualizuojant Sausio 13-osios įvykius, galima pridurti, kad jie turėjo savo tiesioginių „giminaičių“ tiek keletriais metais anksčiau, tiek vėliau. Pavyzdžiui, yra teigiama, kad Balandžio 9-osios įvykiai Gruzijoje sukėlė vadinamąjį „Tbilisio sindromą“. Šis sindromas pasižymėjo karininkų ir karių vengimu priimti bet kokius taktinius sprendimus ar net paklusti įsakymams. Sindromas atsirado dėl sovietų valdžios (ypač M. Gorbačiovo) nenoro prisiimti atsakomybę už Balandžio 9-osios įvykius. Kariuomenę paralyžiuojantis „Tbilisio sindromas“ toliau plito ateinančiais metais, ypač po įvykių Baku ir Vilniuje, o 1991 m. prisidėjo prie karių atsakymo užkirsti kelią demonstracijoms Maskvoje per 1991 m. rugpjūčio pučą¹¹⁰.

Tokia „pedagoginė rekomendacija“ atlieptų ir tam tikras filosofines kryptis. Pavyzdžiui, anot G. Hegelio, istorijos vystymosi variklis ir galutinis tikslas yra *laisvės realizacija*. Laisvė sudaro dvasios esmę, o visos kitos dvasios savybės yra tik priemonės laisvei pasiekti¹¹¹. Tad hėgeliškos filosofijos kontekste Sausio 13-ąją ir dėl jos atsiradusias dvi baudžiamąsias bylas galima laikyti veikiau globalios istorinės pažangos liudijimu, o ne prispaustos tautos „revanšu“ už praeities skriaudas ir negandas¹¹².

Bibliografija

1991 metų sausio 13-ąjai atminti, 2015 – 1991 metų sausio 13-ąjai atminti, sudarytoja Vitalija Jočytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015.

¹⁰⁶ A. Černiajevas rašė, kad *triumfuoja tie, kurie perspėjo: visas tas naujasis mąstymas – kaukė, kuri bus nušimesta tinkamu metu (arba kai pasidarys striuka)*. Iš A. Černiajevo dienoraščio. 1991 m. sausio 15 d., in: *Slapti Gorbačiovo archyvai*, 2012, p. 198.

¹⁰⁷ J. P. Lehrke, 2013, p. 124–127.

¹⁰⁸ Z. Bauman, L. Donskis, 2013, p. 129.

¹⁰⁹ J. Young, 2007, p. 112–118.

¹¹⁰ J. P. Lehrke, 2013, p. 124–127.

¹¹¹ K. Riekevičiūtė, 1970, p. 92–101.

¹¹² Panašiais žodžiais vieną iš savo tekstų baigia ir A. Bumblauskas, tik be hėgeliško „prieskonio“: *pamatykime XIX–XX a. karų, sukilimų ir rezistencijų istoriją kaip kovą ne tik už Lietuvą ir jos Nepriklausomybę, bet ir už Europą bei Laisvę*. A. Bumblauskas, 2009, p. 45.

- 1991 metų sausio mėnesio ir vėlesnių įvykių kronika, 2002 – 1991 metų sausio mėnesio ir vėlesnių įvykių kronika, Vilnius: Valstybės žinios, 2002.
- 1991 metų Sausio 13-oji Lietuvoje naujausių mokslinių tyrimų kontekste: mokslinių straipsnių rinkinys, 2006 – 1991 metų Sausio 13-oji Lietuvoje naujausių mokslinių tyrimų kontekste: mokslinių straipsnių rinkinys, sudarytojai Liudas Truska, Aivas Ragauskas, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006.
- Aušra M., Makaraitytė I., LRT Tyrimų skyrius, LRT.lt, 2025 – Mindaugas Aušra, Indrė Makaraitytė, LRT Tyrimų skyrius, LRT.lt, „Tarptautinis tyrimas. Slapti dokumentai: kas Lietuvoje maitinami Kremliaus pinigais“ [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/lrt-tyrimai/5/2568933/tarptautinis-tyrimas-slap-ti-dokumentai-kas-lietuvoje-maitinami-kremliaus-pinigais>, [žiūrėta 2025 05 21].
- Bakaitė J., 2021 – Jurga Bakaitė, „Nutekinti GRU karininko užrašai po 30 metų atskleidžia naujų detalių apie psichologinius ginklus, taikytus Lietuvoje“ [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1319043/nutekinti-gru-karininko-uzrasai-po-30-metu-atskleidzia-nauju-detaliu-apie-psichologinius-ginklus-taikytus-lietuvoje>, [žiūrėta 2021 07 19].
- Bauman Z., Donskis L., 2013 – Zygmunt Bauman, Leonidas Donskis, *Moral Blindness: The loss of Sensitivity in Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press, 2013.
- Beirne P., Messerschmidt J. W., 2015 – Piers Beirne, James W. Messerschmidt, *Criminology: A Sociological Approach*, Sixth Edition, New York, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Bytautaitė V., 2016 – Vaida Bytautaitė, „Sausio13-osios byla: prieš 20 metų ir šiandien“, in: *Teismai.lt: teis-mams ir apie teismus*, 2016, Nr. 21 (1), p. 17–20.
- Bumblauskas A., 2009 – Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas“, in: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis mies-to paveldas*, redakcinės kolegijos pirmininkas A. Bumblauskas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 15–47.
- Bumblauskas A. 2013 – Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos etninės įtampos kaip didžiųjų istorijos naratyvų priešpriešų išdava“ [interaktyvus], in: <http://www.mdl.projektas.vu.lt/wp-content/uploads/2013/02/2011-lietuvos-etnines-itamos-kaip-didziuju-istorijos-naratyvu-priespriesu-isdava.pdf>, [žiūrėta 2025 05 10].
- Doig A., 2010 – Alan Doig, *State Crime*, 1st Edition, London: Taylor & Francis, 2010. <<https://doi.org/10.4324/9780203832967>>.
- Donskis L., 2024 – Leonidas Donskis, *Blogis yra laikinas*, Vilnius: Tyto alba, 2024.
- Džiazuojanti istorija, 2021 – Džiazuojanti istorija, „Kodėl Sausio 13-oji dar netapo mokslinio pažinimo objektu?“ [interaktyvus], in: https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000136788/dziazuojanti-istorija-kod-el-sausio-13-oji-dar-netapo-mokslinio-pazinimo-objektu?srsId=AfmBOopDeSsA7ht4xIE5MtTHxTpPG-jaF1RnjS9ZuhzFHtfj8_6lNsE&season=%2Fradioteka%2Flaida%2Fdziazuojanti-istorija%2F2023, [žiūrėta 2025 05 10].
- Europos Žmogaus Teisių Teismo 2008 m. vasario 19 d. sprendimas byloje Kuolelis, Bartoševičius ir Burokevičius prieš Lietuvą. Pareiškimų Nr. 74357/01, 26764/02 ir 27434/02.
- ELTA, 2012 – ELTA, „Frontininkas“ A. Paleckis pripažintas kaltu dėl sovietinės agresijos neigimo“ [interaktyvus], in: <https://www.tv3.lt/naujiena/lietuva/frontininkas-a-paleckis-pripazintas-kaltu-del-sovietines-agresijos-neigimo-n603385>, [žiūrėta 2025 05 10].
- Giddings F. H., 1898 – Franklin H. Giddings, „Introduction“, in: Proal L. *Political Crime*, New York: D. Appleton and Co., 1898.
- Gorbachev M., Taubman W., Shriver G., 2019 – Mikhail Gorbachev, William Taubman, George Shriver, *On My Country and the World*, New York: Columbia University Press. <<https://doi.org/10.7312/gorb19488>>.
- Gorbačiovas M., 2013 – Michailas Gorbačiovas, *Vienui vienas: prisiminimai ir apmąstymai*, Vilnius: „Baltų lankų“ leidyba, 2013.
- Hagan F. E., 1997 – Frank E. Hagan, *Political Crime: Ideology & Criminality*, Boston, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore: Allyn and Bacon, 1997.
- Harari Y. N., 2018 – Yuval Noah Harari, *Sapiens. Glausta žmonijos istorija*, Vilnius: Kitos knygos, 2018.

- Harari Y. N., 2017 – Yuval Noah Harari, „Nationalism vs. Globalism: The New Political Divide“ [interaktyvus], in: <http://www.youtube.com/watch?v=szt7f5NmE9E>, [žiūrėta 2025 05 10].
- Head M., 2011 – Michael Head, *Crimes Against The State: From Treason to Terrorism*, 1st Edition, London: Routledge, Taylor & Francis, 2011. <<https://doi.org/10.4324/9781315574806>>.
- Young J., 2007 – Jock Young, *The Vertigo of Late Modernity*, New York: Sage Publications, 2007.
- Jačėnaitė J., 2019 – Julija Jačėnaitė, „Prof. V. Landsbergis: stengiuosi paskelbti kuo daugiau autentikos apie mums vis dar aktualią praeitį“ [interaktyvus], in: <https://www.bernardinai.lt/2019-01-09-prof-v-landsbergis-stengiuosi-paskelbti-kuo-daugiau-autentikos-apie-mums-vis-dar-aktualia-praeiti/>, [žiūrėta 2025 05 22].
- Juodkaitė-Granskienė G., Versekėnas T., Melničenko S., 2024 – Gabrielė Juodkaitė-Granskienė, Tomas Versekėnas, Svetlana Melničenko, „Karo nusikaltimai ir nusikaltimai žmoniškumui: tarptautinis ir nacionalinis diskursas“, in: *Lietuvos baudžiamosios justicijos teisė: patirtis ir ateitis. Recenzuotų mokslinių straipsnių rinkinys. Liber amicorum profesoriui Gintarui Švedui*, sudarytojas Jonas Prapiestis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2024, p. 199–228. <<https://doi.org/10.15388/LBJT.2024.7>>.
- Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991, 2010 – Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988, sudarytoja Angonita Rupšytė, Kaunas: Šviesa, 2010.
- Klumbytė N., 2000 – Neringa Klumbytė, „Narrative and Symbolic Construction of Nation in Lithuania in 1988–1991“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2000, Nr. 3–4, p. 51–61.
- Kritzman, L. D., 1996 – Lawrence D. Kritzman, „Foreword. In Remembrance of Things French“, in: *Realms of Memory, Part I: Conflicts and Divisions, by Pierre Nora, vol. I: Conflicts and Divisions*, New York: Columbia University Press, 1996.
- Landsbergis V., 1997 – Vytautas Landsbergis, *Lūžis prie Baltijos: politinė autobiografija*, Vilnius: Vaga, 1997.
- Landsbergis V., 2012 – Vytautas Landsbergis, *Kaltė ir atpirkimas. Apie sausio 13-ąją*, Vilnius: Briedis, 2012.
- Landsbergis V., 2016 – Vytautas Landsbergis, „Sausio 13-oji – didysis Lietuvos mūšis už laisvę“ [interaktyvus], in: LRT, <https://www.youtube.com/watch?v=C5X16IRs3MI>, [žiūrėta 2025 05 22].
- Landsbergis V., 2018 – Vytautas Landsbergis, *Naujai atitirpę sausio 13-osios pėdsakai ir mirtinai abejingas lietuviškas teisingumas*, Vilnius: Baltijos kopija, Tėvynės sąjunga-Lietuvos krikščionys demokratai, 2018.
- Landsbergis V., 2023 – Vytautas Landsbergis laidoje „Iš esmės“, *Apie konfliktą Artimuosiuose Rytuose ir Rusijos interesus* [interaktyvus], in: Delfi TV, https://www.youtube.com/watch?v=N_kc4lwVuHU, [žiūrėta 2025 05 22].
- Lašas, A. 2007 – Ainius Lašas, „Bloody Sunday: What Did Gorbachev Know About the January 1991 Events in Vilnius and Riga?“, in: *Journal of Baltic Studies*, 2007, Vol. 38, Iss. 2, p. 179–194. <<https://doi.org/10.1080/01629770701345099>>.
- Lehrke J. P., 2013 – Jesse Paul Lehrke, *The Transition to National Armies in the Former Soviet Republics, 1988–2005*, Oxford: Routledge, 2013.
- Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais, 2000 – Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais, atsakingasis redaktorius Česlovas Bauža, Vilnius: Diemedis, 2000.
- Lietuvos teisė 1918–2018: šimtmečio patirtis ir perspektyvos, 2018 – Lietuvos teisė 1918–2018: šimtmečio patirtis ir perspektyvos, Vilnius: Mykolas Romeris universitetas, 2018.
- Lyotard J. F., 1984 – J. F. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
- Maier-Katkin, D., Mears D. P., Bernard T. J., 2009 – Daniel Maier-Katkin, Daniel P. Mears, Thomas J. Bernard, „Towards a Criminology of Crimes against Humanity“, in: *Theoretical Criminology*, 2009, No. 13 (2), p. 227–255. <<https://doi.org/10.1177/2F1362480609102880>>.
- Marcinkevičius A., 2018 – Andrius Marcinkevičius, „Istorinio teisingumo diskursų formavimas Lietuvos spaudoje lietuvių ir rusų kalba“, in: Monika Frėjūtė-Rakauskienė, Neringa Klumbytė, Andrius Marcinkevičius, Kristina Šliaavaitė, *Socialinis ir istorinis teisingumas daugiaetniniėje Lietuvos visuomenėje: sampratos, patirtys ir kontekstai*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2018, p. 45–100.

- Misiukonis M., 2018 – Marijonas Misiukonis, *Lemtingi metai: VRM istoriniuose įvykiuose*, Vilnius: Mintis, 2018.
- Nocius J. Z., 1996 – Juozas Zbignevas Nocius, *Itin pavojingi nusikaltimai valstybei (LR baudžiamojo kodekso 62–70 straipsnių komentaras)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1996.
- Olusanya O. (ed.), 2007 – Olaoluwa Olusanya (ed.), *Rethinking International Criminal Law: The Substantive Part*, Groningen: Europa Law Publishing, 2007.
- Petkevičius V., 2003 – Vytautas Petkevičius, *Durnių laivas*, Vilnius: Politika, 2003.
- Plochy S., 2015 – Serhii Plochy, *The Gates of Europe. A History of Ukraine*, New York: Basic Books, 2015.
- Prunskienė K., 1991 – Kazimiera Prunskienė, *Gintarinės ledi išpažintis*, Vilnius: Politika, 1991.
- Rickevičiūtė K., 1970 – Kristina Rickevičiūtė, „Georgas Hegelis, žmogus ir filosofas“, in: *Problemos*, 1970, t. 5, p. 92–101. <<https://doi.org/10.15388/Problemos.1970.5.5783>>.
- Rothe D. L., Mullins C. W., 2011 – Dawn L. Rothe, Christopher W. Mullins (Eds.), *State Crime: Current Perspectives*, New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2011.
- Rust D., 2020 – Dali Rust (Dalia Cibauskaitė), „Stovinčioji ant tilto“ [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000127547/dokumentinis-filmas-stovincioji-ant-tilto?srltid=AfmBOOpSjbc21ItWJ1Er6Z7EoRTSfpwaEw2KvB3gaZxjIPexjQP3NM2>, [žiūrėta 2025 05 10].
- Sakadolskis R., 2007 – Romas Sakadolskis, „Kaip kritiškai skaityti laikraštį ir kam to reikia?“, in: *Žiniasklaidos skaidrumas*, sudarytojas Rytis Juozapavičius, Vilnius: Eugrimas, 2007, p. 42–54.
- Sausio 13-oji: tarp atminties ir istorijos, 2021 – Sausio 13-oji: tarp atminties ir istorijos, sudarytojas Aurimas Švedas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
- Schafer S., 1971 – Stephen Schafer, „The Concept of the Political Criminal“, in: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 1971, Vol. 62, No. 3, p. 380–387. <<https://doi.org/10.2307/1142177>>.
- Sinkevičius D., 2012 – Dainius Sinkevičius, „Teismas išteisino A. Paleckį dėl teiginių „saviškai šaudė į savus““ [interaktyvus], in: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/teismas-isteisino-a-palecki-del-teiginiu-saviskiai-saude-i-savus.d?id=54350407>, [žiūrėta 2022 12 10].
- Szabo M. D., 1972 – M. Denis Szabo, „Political Crimes: A Historical Perspective“, in: *The Denver Journal of International Law and Policy*, 1972, Vol. 2, Iss. 1, p. 7–22.
- Šutinienė I., 2008 – Irena Šutinienė, „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, in: *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2008, Nr. 8 (17), p. 31–55.
- Slapti Gorbačiovo archyvai, Vilnius: Alma littera, 2012.
- Stahn C., 2019 – Carsten Stahn, *A Critical Introduction to International Criminal Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Šepetys N., 2022 – Nerijus Šepetys, „Rusijos agresija: pasakojimas apie karo pradžios kalbas“, in: *Naujasis Židiny-Aidai*, 2022, Nr. 2, p. 13–17.
- Šermukšnytė R., 2004 – Rūta Šermukšnytė, „Tautos atminties vaizdai: vizualinis XX a. Lietuvos istorijos stereotipizavimas Lietuvos dokumentikoje“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, t. 15, p. 81–89.
- Terleckas V., 2024 – Vladas Terleckas, „1991-ųjų sausį prisimenant“ [interaktyvus], in: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=UR4FMQGinl4>, [žiūrėta 2025 02 28].
- Trinkūnaitė Š., 2014 – Šarūnė Trinkūnaitė, „(Ne)būtinybė: kaip atsimeiname 1991-ųjų sausio 13-ąją?“, in: *Kultūros barai*, 2014, Nr. 3, p. 22–25.
- Turk A. T., 1982 – Austin T. Turk, *Political Criminality. The Defiance and Defence of Authority*, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1982.
- Quinney R., 1970 – Richard Quinney, *The Social Reality of Crime*, Second Edition, New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1970.
- Vilniaus apygardos teismo 1999 m. rugpjūčio mėn. 23 d. nuosprendis baudžiamojoje byloje Nr. 1-2/1999 m.
- Vorobjovaitė M., 2021 – Margarita Vorobjovaitė, „Iš kur atsirado melas „savi šaudė į savus“? Rusų propagandininkas paskleidė bjaurastis apie kruviną Sausio agresiją“ [interaktyvus], in: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/is-kur-atsirado-melas-savi-saude-i-savus-rusu-propagandininkas-paskleide-bjaurastis-apie-kruvina-sausio-agresija-56-1438534?copied>, [žiūrėta 2022 12 10].

- Zaksaitė S., 2024 – Salomėja Zaksaitė, „Israelis-Gaza, atvirkštiniai naratyvai ir Tarptautinio teisingumo teismo žodžių ekvilibristika“ [interaktyvus], in: <https://www.lrt.lt/naujienos/pozicija/679/2215294/salomeja-zaksaitė-izraelis-gaza-atvirkštiniai-naratyvai-ir-tarptautinio-teisingumo-teismo-zodziu-ekvilibristika>, [žiūrėta 2025 02 28].
- Zaksaitė S., 2023 – Salomėja Zaksaitė, „Lithuania’s “Bloody Sunday”: A Criminological and Legal Approach“, in: *Crime Prevention and Community Safety*, 2023, 25 (1), p. 47–61. <<https://doi.org/10.1057/s41300-022-00166-w>>.
- Žilinskas J., 2003 – Justinas Žilinskas, *Nusikaltimai žmoniškumui ir genocidas tarptautinėje teisėje bei Lietuvos Respublikos teisėje*, Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2003.
- Žilinskas J., Morozovas T., 2016 – Justinas Žilinskas, Tomas Marozas, *Tarptautinė humanitarinė (ginkluotojo konflikto) teisė*, Vilnius: Registrų centras, 2016.
- Žurnalistikos enciklopedija, 1997 – *Žurnalistikos enciklopedija*, redakcinės kolegijos pirmininkas Laimonas Tapinas ir kt., sudarytojai: Genovaitė Burneikienė ir kt., Vilnius: Pradai, 1997.
- Ward J., Pilat S., 2016 – Janet Ward, Stephanie Pilat, „Terror, Trauma, Memory: Reflections on the Oklahoma City Bombing – an Introduction“, in: *Social Science Quarterly*, 2016, Nr. 97(1), p. 1–8. <<https://doi.org/10.1111/ssqu.12247>>.
- Невзоров А., 1991 – Александр Невзоров, „НАШИ“, 1991, in: <https://www.youtube.com/watch?v=SFOhbTGbPY>, žiūrėta 2022-09-10.
- [Nevzorov, A., 1991 – Aleksandr Nevzorov, „NASHI“, 1991, in: <https://www.youtube.com/watch?v=SFOhbTGbPY>, žiūrėta 2022-09-10.]